

РОЗВІДКИ

Сергій Бутко

ОУН ПРОТИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ

*Немає нічого захованого,
що воно не відкриється,
ані потаємного, що не виявиться.*

**ЄВАНГЕЛІЄ ВІД св. МАТВІЯ
М.т. 10. 26.**

Навіть поверхове ознайомлення з трагічними сторінками історії України мимоволі підводить до висновку, що доля українського народу по-справжньому хвилює тільки українців. Без урахування доцільності або отримання геополітичних, соціально-економічних та ще різних преференцій, безоглядно й безкорисно захищатимуть цей народ тільки українські патріоти. По праву заслужив це почесне визнання й організований націоналістичний рух – Організація Українських Націоналістів.

Повчальним прикладом безоглядного служіння своєму народові стало ставлення ОУН до голодової трагедії 1932-1933 рр. на українських землях у складі Радянського Союзу. Українські націоналісти навіть у тій безнадійній ситуації активно діяли доступними їм методами й намагалися якщо не припинити, то хоч би зменшити масштаби нищення українців у СРСР.

Не претендуючи на всебічний аналіз ставлення ОУН до трагедії голоду в Україні в 1932-1933 рр., спробуємо висвітлити позицію її керівництва та активу, згідно з публікаціями у друкованому органі Проводу Українських Націоналістів (далі – ПУН) «Розбудова Нації» (далі – «РН»), військово-політичному журналі – органі Української Військової Організації «Сурма» (він реально був органом ПУН),¹ та радикальну спробу шляхом здійснення терористичного акту привернути увагу західних демократичних держав до злочину комуністичного режиму в Україні. Важливо також з'ясувати, які головні уроки із факту цього голодобивства урахував керівний актив організації у подальшій політиці під час Другої світової війни та визвольній боротьбі проти радянської імперії в повоєнні роки.

Передбачення біди

Редакція, автори «РН» упродовж всього часу існування журналу уважно відслідковували ситуацію на українських землях у складі СРСР, послідовно викривали всі аспекти поневолення українського народу. Серед націоналістичних аналітиків у цьому відношенні виділявся Головний суддя ОУН Макар Кушнір, родом з м. Черкаси². Вже у першому номері «РН», виданому щойно після проведення Конгресу Українських Націоналістів (1929 р.), він (псевдонім – М. Дніпрянський)³ нагадав, що «Пролетарська диктатура запанувала на нашій батьківщині лише на тлі окупації її московською червоною армією»⁴. М. Кушнір, як і всі інші націоналістичні публіцисти, послідовно вказував, що Україна є колонією у складі російської імперії під назвою Радянський Союз, яка утримується в покорі насильством і терором. Він (псевдонім – Я. Дуб)⁵ у статті «Хочемо Незалежної України» (1930 р.) дав типову й доволі точну характеристику

ситуації на Наддніпрянщині та суті радянської політики в Україні: «Москва та її агенти на Україні нині переконалися, що український національний рух прибрвав таких широких розмірів та досягнув такого впливу серед українських селян і робітників, що большевицької українофільської політики вже не вистачає, щоб опанувати та перемогти українську національну ідею. Налякани небезпекою вибуху другої національної революції, що загрожує їм не лише втратою панування над багатою колонією, а може спричинитися взагалі до занепаду большевицької диктатури на Сході Європи, червоні московські імперіялісти рішили попередити події та ще більшим терором залякати українські народні маси, а винищенням провідних кіл українського народу знесилити український національний рух. З цією метою вони заарештували й далі заарештовують українських діячів на полі освітньому, кооперативному, науковому, церковному тощо»⁶.

Наш земляк, виходець з історичної Чернігівщини (м. Глухів), член ПУНу Євген Онацький, перебуваючи в еміграції у Римі⁷, вже у першій половині 1932 р. відчував наближення ще більшої катастрофи для Наддніпрянщини. У своїй рубриці «На міжнародні теми», яка вийшла у «РН» за травень-червень 1932 р., він так змалював становище українського народу в СРСР: «Протягом десятих років по дорозі до повільного, але певного обосачення, обезвласнення, спролетаризування – через Чека, ГПУ, Соловки аж до моральної й фізичної смерті. Насамперед – одиниць, десятків, сотень свідомих патріотів, палких юнаків, завзятих борців, далі їх родин і знайомих, а далі цілих груп населення, а ще далі цілих окремих класів, нарешті – цілого народу, що на власній землі, на багатющій землі, вмирає з голоду...»⁸. Пророчо звучить і тепер його пересторога: «Наш власний український досвід вчить нас, що навпаки «вершок гіршого», якщо не прикласти негайно найвищих зусиль, неминуче приведе до ще гіршого»⁹.

Один із засновників ОУН, уродженець м. Тбілісі в Грузії, делегат Конгресу Українських Націоналістів, професор неорганічної хімії та доктор філософії Микола Вікул (псевдонім – М. Райгородський)¹⁰ у своїй публіцистиці висвітлював духовно-релігійні питання визволення України та побудови незалежної держави. У статті «Суспільна роля родини» (1932 р.) він поставив вбивчий діагноз комуністичній політиці в УСРР: «Большевицька влада, що планово поширює на Східній Україні господарську й моральну руїну ще більше, ніж на інших теренах СРСР, довела нашу країну з високо розвинутою ще донедавна традицією тілесно й душевно здорової родини до грізного занепаду». Вікул пояснював це так: «Большевицький режим вніс, як відомо, й до родини свої питоменні [притаманні. – С.Б.] йому методи підступства, провокації, зневаги супроти старих, жіноцтва й дітей, зрештою знеславлення матері та под[ібне]». Автор пророчо попереджав майбутніх будівників Української держави: «І при найбільш рожевих сподіваннях недалекого скинення з української шні московського ярма неможливо закрити очі перед привидом тієї жадливої спадщини, яку большевики на полі родинних взаємовідносин на Україні після себе залишать. Такі болячки, як дитяча й загальна проституція, вишукані «ябеди» й доноси дітей на батьків, жінок на чоловіків і навпаки, небувале дотепер ані при найгірших лихоліттях на Україні поширення венеричних недуг і сексуальних ухилень і т.д., навіть і при найбільше сприятливих для нації політичних, культурних і господарських відносинах, затроюватимуть [отруюватимуть. – С.Б.] націю безперечно найдовше з усіх наслідків комуністичних експериментів. Над цим грізним питанням слід уважно й розважно думати заздалегідь»¹¹.

Аналізував ситуацію у підрадянській Україні на сторінках «РН» і наш земляк з Чернігівщини (м. Носівка), член ОУН, інженер-економіст, доктор Сергій Володимирів¹². Про нього поки що знаємо небагато. Український історик Роман Коваль у книзі «Багряні жнива Української революції» зазначав: «Володимирів Сергій Дмитрович (29.12.1895, м. Носівка Ніжинського пов. Чернігівської губ. – після 29.6.1928). Інженер-економіст; заступник голови Студентської спілки в Болгарії (1922), член Української академічної громади у Празі (з вересня 1922), професорський стипендіат УГА [Українська господарська академія в Подєбрадах у Чехословаччині. – С.Б.] (29.6.1928). Закінчив гімназію (м. Перм, 4.6.1914), навчався в Київському університеті Святого Володимира (вересень 1914 – липень 1916, січень 1918 – листопад 1919). Закінчив УГА (31.5.1927). В російській армії служив до січня 1918 року. Активіст культурно-освітньої праці на Чернігівщині (1918, 1919). У листопаді 1919 р. насильно мобілізований у Добровольчу

армію. 4 листопада 1920 р. разом із денікінцями евакуювався до Туреччини. Перебував у таборі Тузла. Потім виїхав у Болгарію (1921, 1922), де був членом Студентської спілки та освітньо-культурного життя. Дипломну працю виконав та оборонив «з успіхом дуже добрим». В рефераті про дипломну працю С. Володимирів «Електрифікація в сучасному сільськогосподарському житті» викладачі УГА (професор і доцент) характеризували його як «молодого, здібного, працьовитого абсолювента». Зазначали, що Володимирів, захоплений обраною темою, писав дипломну роботу з піднесенням. Працю С. Володимирів було визнано «гідною друкування і видання». Українською мовою це буде, писали рецензенти, «перший і солідніший, всеохоплюючий проблему твір, загальнонауковий рівень якого більш ніж задовольняючий, а як для дипломної праці – високий»¹³. Деяку додаткову інформацію дали Олександр Кучерук і Юрій Черченко – упорядники першого тому видання «Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів» (1927-1930). С. Володимирів, який завершив свій життєвий шлях у 1974 р., ймовірно, в еміграції, «1927 р. закінчив економічно-кооперативний факультет Української господарської академії в Подєбрадах, інженер-економіст, д-р, був професорським стипендіатом. Член ОУН, входив до складу Комісії державного планування (КДП) ОУН. Восени 1941 р. разом з похідними групами ОУН прибув до Києва. Був заарештований гестапо разом з І. Рогачем, О. Телігою, О. Чемеринським та ін., але незабаром його відпустили»¹⁴. Із цього повідомлення можна зробити висновок, що наш земляк став членом ОУН практично від часу створення організації. Після її розколу у 1940-1941 рр. він залишився в ОУН під проводом Андрія Мельника.

У статті «Економічне становище селянства України»¹⁵ (1932 р.) С. Володимирів прийшов до висновку, що, «зміцнівшись в окупованій країні» з 1928 р., «влада-партія змінила й методи відношення до села, знову виступила на сцену брутальність у значно більшій мірі, ніж навіть за часів революції»¹⁶. Обґрунтовуючи свою думку, автор заявив: «Село, селянська кляса, було елементом, що його експлоатовано й раніше за часів царської Росії, але майже ніколи ця експлоатація не набирала після знесення кріпацтва таких форм і такого ступня, як це сталося за часів «диктатури пролетаріату»¹⁷. Володимирів навів, зокрема, такий факт колоніальної експлуатації українського селянина: він споживав «втричі менше цукру, ніж московський»¹⁸. Автор зумів сформулювати сутність ставлення комуністичного режиму до народу: «Радянську політику свідомо скеровано на недоїдання та недоодягнення широких мас населення, й у першу чергу – селянського, бо населення може нести такий економічний тягар тільки шляхом зменшення сучасного споживання, шляхом відмови не тільки від предметів розкоші, але й од конче потрібних предметів споживання; твердимо, що політику товарного голоду по групі «Б» – предмети особистого споживання – ведуть так свідомо»¹⁹.

Редакція «РН» вміщувала огляди української та зарубіжної преси під назвою «Про біжучі справи», «На біжучі теми», «Про біжучі події» тощо. Так, у тому ж 1932 р. в огляді «Про біжучі справи» під заголовком «Большевицький рай» вона вмістила уривки з газет про вбивство втікачів з СРСР до Румунії, чим прагнула привернути увагу громадськості до нестерпно трагічної ситуації в УСРР. Наступний приклад дає уявлення про що, власне, йшлося: за 24 березня 1932 р. в українській газеті «Новий Час» була вміщена така інформація: «Відомий репортер Лондон, що його редакція часопису «Ле Журналь» вислала над совіцький кордон, телеграфує своїй редакції, що над Дністром, де він саме тепер перебуває, відбувається драма, про яку повинен знати весь світ. Кожної ночі групи людей із Сов[ітської] України втікають на другий беріг Дністра. Совіцька сторожа стріляє по втікачах і кидає на них гранати. Нещасливці, які намагаються дістатися на румунський бік, гинуть масово. Знов жеж ті, що дісталися на румунський бік, виснажені до краю»²⁰.

Автори та редакція «РН» впродовж 1932 р. відзначали системне та радикальне погіршення ситуації на селі в УСРР. Так, С. Володимирів у номері за липень-серпень у статті «Боротьба за хліб на Радянській Україні» слушно зауважив, що разом із заходами «політично-карно-адміністративного натиску на селянство», «економічного порядку», тобто «податки, платежі різного роду, паї, примусова ощадність», сама колективізація «в цілому організаційно упрощує можливість урядової контролі над хлібною справою взагалі»²¹. Він зробив висновок: «Всі наведені розрахунки та таблиці нам яскраво свідчать про те, що держава щораз більше й більше опановує селянську продукцію,

щораз більше стискає волю нашого селянина щодо розпоряджування своїми продуктами, щораз більше й більше тиски державного заготовчого апарат[у] стискають селянство»²². Отже, націоналістичний аналітик з Чернігівщини з'ясував механізм організації голодового вбивства в Україні, ще не знаючи про те, що він вже почав діяти.

Таким чином, оцінки та передбачення у 1929-1932 рр. провідних членів ОУН виявилися аж занадто точними та далекоглядними. Вони фактично спрогнозували генеральний напрям політики комуністичного режиму в СРСР щодо українського народу, визначили методи його реалізації. Це підтверджує сучасна українська історична наука. У довідці, підготовленій Інститутом історії України НАН України «Документальні підтвердження відповідності дій офіційної влади СРСР статті 2 Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього», в поясненні до «Листа Й.Сталіна Л.Кагановичу «Про становище в УСРР та необхідність зміни керівництва республіки» від 11 серпня 1932 року» зроблено однозначний висновок: «Наведений документ є одним з тих, які дають уявлення, чому було розв'язано терор голодом. Страх втратити Україну був цілком обґрунтований. В умовах соціально-економічної кризи силове поле Кремля зникало, і тоді українська еліта могла би перетворитися з червоної на жовто-блакитну»²³.

Трагедія: визначення злочинця, з'ясування мети й причин

Проте українські націоналісти, як і все українство за межами СРСР, довго не підозрювали справжніх масштабів та глибини трагедії українського села під радянською владою, яку потім оцінили як катастрофу. Автор за підписом «М.» у публікації «Годі мовчати» в «РН» за липень-серпень 1933 р. різко заявив: «Ціле суспільство українське мусить нарешті відкрити приспані очі на ту жакливу катастрофу, що сталася над Дніпром, Доном та Кубанню, катастрофу, що може мати для майбутнього Української Нації величезні і страшні наслідки»²⁴. Він уже тоді прийшов до однозначного висновку щодо винуватця й мети трагедії: «Надзвичайно характеристично, що п'ятилетка досі ще не викликала (і, будьте певні, ніколи не викличе!) голоду і масового вмирання російської людності на Московщині. Нема дурних! Цю долю пляново підготувала Росія лише Україні. Мета: остаточна ліквідація української мазепинської небезпеки, після чого «Мать Расея» мотиме нарешті спокійно спочивати на своїх лаврах»²⁵.

Уже на повніший інформації К. Сирецький у статті «S.O.S.» у «РН» за вересень-жовтень 1933 р. констатував: «Лише в червні-липні біж[учо] року західньо-українська й еміграційна суспільність прийшла до переконання, що за Збручем коїться дійсно непоправне лихо. Тимчасом голодова катастрофа, викликана й кермована Москвою, розпочалася значно раніше; вже на початку березня минулого 1932 р. вона шаліла на широких просторах України»²⁶. Шокований автор зазначив: «...довідусьмося, що є багато сіл цілковито вимерлих чи опущених, а в інших селах лишилося кілька десятків людей, що стоять на передодні неминучої смерті»²⁷. Він прийшов до висновку: «В таких умовах доводиться визнати навіть скромною ту велетенську цифру вимерлих, що її називає один чужинний журналіст (і яку приймає Др. Амменде) – 10 мільонів людей»²⁸. Єдиним свідомим винуватцем трагедії К. Сирецький чітко визнав СРСР – «страшного гостя – голодову смерть привела сталінсько-драгоманівська «матушка Москва»²⁹. Він виразно підкреслив, що Радянський Союз, як імперія, є спадкоємцем царської Росії, яка має за мету ліквідацію українства: «Так, власне, до цього провадить ціла політика сучасної Росії: вилюднити Україну для остаточного знищення її, щоби нарешті докінчити те, що р. 1169. розпочав Андрей Боголюбський, а що продовжували в XII[І] ст. татари і Петро 1709 р. під Полтавою»³⁰. Його сумний прогноз щодо радянської політики у ставленні до України віддає відчаєм: «При таких щирих соціалістичних темпах нищення, драгоманівська «матір Росія» змагає до того, щоб українці взагалі перестали існувати в імперії нащадків Чингісхана та Петра»³¹. К. Сирецький із сарказмом підкреслив: «Тепер про кольтонізацію України москалями пишуть і чужинці»³². Використання націоналістичним автором виразів «сталінсько-драгоманівська «матушка Москва», «драгоманівська «матір Росія» свідчить про те, що він намагався максимально наочно показати псевдофедеративний устрій Радянського Союзу і колоніальне становище у ньому українського народу, неприйнятність й згубність самої ідеї федерації України з Росією – СРСР. Це була спроба виразно донести переконання, що будь-які державні об'єднання з Росією за будь-якого режиму матимуть катастрофічні наслідки для українців.

Сталінське керівництво титанічними зусиллями доволі успішно зуміло переконати світову громадськість у відсутності голодової катастрофи в Україні. Як підкреслив український історик Віктор Коваль, «Встановивши свою владу над величезною імперією, більшовики відразу взяли усі потоки інформації під цензуру, а кордони – на замок, ізолювали населення від решти людства». І далі він пояснив механізм успіху такої інформаційної самоізоляції Радянського Союзу від світової спільноти: «Коли ж кризь залізну завісу ізоляції просочувалась негативна інформація з СРСР, численні симпатичні радянського ладу у пресі демократичних країн не давали їй ходу, аби не гальмувати «колесо історії», котрого вісь проходила через кабінет Сталіна»³³. А голодомор був однією з найбільших таємниць комуністичної імперії. Проте Кремль вважав ОУН надзвичайно небезпечним ворогом для свого існування, якого хотіли якнайшвидше розгромити. Тому у 1933 р. агенту радянської розвідки Василю Хом'яку було дозволено сказати цю правду про злочин сталінського режиму. Він проник до ОУН, відповідно плану операції «Ставка», як біженець з підрадянської України. Мета – впровадження до організації іншого агента ОГПУ Павла Судоплатова – майбутнього вбивці керівника ОУН полковника Євгена Коновальця³⁴. В. Хом'як за підписом «Н.Н.» (редакція «РН» назвала його представником «з большевицького «раю»»³⁵ у статті «Радянська Україна» (1934 р.) заявив, що «підсумки НЕП-у на Україні» – «в першу чергу зріст національної свідомості був справді гігантський» і підкреслив: «Свої помилки зперед десяти літ червоні російські імперіялісти наслідують тепер жадливою системою: організовану підтримкою голодової смерті на Україні»³⁶. Він зробив такої підсумок радянської політики на українських землях: «Україна тепер у небувалому стані, – витворенім в першу чергу ворожим національним гнітом та жадливим соціально-економічним устроєм! Правдою є, що мільйони українців вислані, перестріляні, загинули голодовою смертю! Теж правдою є, що нинішній жадливий стан України витворений свідомо й організовано москалями. Колективізація на Україні була одним із способів політичного винищення України. Українізація мала бути замиленням очей, щоб під її позором [мабуть, прикриттям. – С.Б.] провадити далі політику імперіялізму та завойовання!»³⁷. Звернемо увагу, що радянський агент покладав вину на «москалів», іншими словами, на російський народ. Отже, він, на відміну від націоналістичних авторів, для яких ворог – Російська держава, свідомо переставляв акценти. Таким чином, комуністичний провокатор намагався роздмухувати у середині націоналістичного руху міжнародну ворожнечу, етнічну ненависть. Мета: вносити розбрат в український народ, не допустити налагодження нормальних відносин і співпраці українського та російського народів проти злочинної влади. Такою була традиційна тактика комуністичного режиму, як і всіх імперій (поділяй і володарюй), проти визвольної боротьби поневоленого народу.

У 1934 р. М. Кушнір у статтях «Націоналізм переможе!» [псевдонім – Богущ В.] і «Московський імперіялізм та український націоналізм» [псевдонім – Дніпрянський Б.] у «РН» підбив своєрідний підсумок щодо політики російських більшовиків в Україні. У статті «Московський імперіялізм та український націоналізм» він чітко підкреслив, що «московський большевизм став спадкоємцем московського царизму»³⁸, «як ідеологічна доктрина, є своєрідною, на московським сосі приправленою мішаниною ідей та принципів, запозичених од французького якобінізму, німецького марксизму та від московського народницького соціалізму»³⁹, а «як політична система [...] є лише перелицьованим царизмом»⁴⁰. Останнє твердження автор аргументував так: «Бо хіба теперішня партійна диктатура, як і колишня московська автократія, не побудована на засадах орієнтальної деспотичної олігархії?»⁴¹. Далі М. Кушнір визначив правлячий режим у СРСР як суто національний російський (він його називав московським): «Большевизм є не менше московським національним феноменом, ніж царизм, і тому саме він не мав та не має успіху не лише в Європі, або у сусідніх із Московщиною державах, а навіть на Україні, Північному Кавказі та по інших окупованих большевицькою Москвою країнах»⁴². Свій висновок аргументував так: «Справді, хіба большевизм, захопивши в свої руки владу в Московщині, не став на шлях московського імперіялізму та не пішов збройною силою проти всіх тих народів, які, використавши розвал московської імперії, створили власні незалежні держави? Або хіба большевицький режим не провадить цілком московської зовнішньої політики?»⁴³. Потім стисло дав характеристику колоніальної політики Москви щодо України: «Хіба

московський більшовизм не провадить колоніальної грабіжницької політики на Україні та по інших окупованих країнах із метою упромисловлення совітської Московщини та не дбає про посилення московської, мілітарно-технічної бази? Хіба він провадить таку примусову та форсовану колективізацію рільництва у Московщині, як на Україні або на Дону та на Кубані, щоб таким робом зруйнувати господарську силу цих країн та знищити українських і козацьких селян хліборобів? Та хіба не колонізує ці країни заїдами з Московщини, щоб таким робом унеможливити відділення тих країн од Москви? Хіба він не сприяє всебічному розвитку та поширенню московської культури, а одночасно з тим не затамовує [гальмує. – С.Б.] розбудови культури української, білоруської та інших поневолених народів, та не намагається підпорядкувати їх культурі пануючої, московської нації?»⁴⁴. Автор за допомогою риторичних запитань також окреслив своє бачення становища російського народу в СРСР: «Хіба можна сказати, що більшовизм поневолив московську націю та провадить супроти неї таку політику нищення, як це він робить супроти української та інших поневолених націй? Щоправда, багато, хай і більшість, москалів дуже невдоволена та ворожо наставлена до теперішньої політики більшовизму, яка довела країну до загальних злиднів та господарської руїни. Але подібне було і за царату»⁴⁵. Проте останній висновок М. Кушнір не продовжив далі щодо відокремлення сучасної йому російської держави від російського народу. Він їх тоді не розрізняв. Головний суддя ОУН у статті «Націоналізм переможе!», демонструючи спільну позицію та почуття українських націоналістів щодо злочинів більшовицького режиму проти українського народу, особливо голоду 1932-1933 рр., оцінив Росію як одного з «історичних ворогів України»⁴⁶. Він заявив: «Ця нечувана катастрофа кривавими буквами буде записана в «книгу биття» Української Нації. Безперечно, вона матиме ще великі наслідки; вона прискіпить час визволення та пімсти, а московські кати своїм життям та кров'ю заплатять за той жахливий злочин»⁴⁷. Автор категорично підкреслив, що між «Українською Нацією й московською окупаційною владою виросла така стіна, якої не можна засипати ніякими маневрами та хитрощами. В цій безодні тоне й безперечно потоне московський комунізм»⁴⁸. У вже згаданій статті «Московський імперіалізм та український націоналізм» він сформулював таку альтернативу: «Сувора дійсність поставила дилему: або московський контрреволюційний більшовизм, або український революційний націоналізм. Вони як огонь та вода не можуть існувати разом. Один із них мусить згинуть. А згине той, хто вже ідейно та політично збанкрутував, і то не лише на Україні»⁴⁹.

Такі висновки націоналістичних публіцистів знайшли своє відображення в офіційних заявах ОУН. Ще у листопаді 1930 р. у «Комунікаті Проводу Українських Націоналістів з приводу посилення терору проти українського народу з боку московської і польської влади» ПУН прямо заявив, що «московський імперіалізм» заховався «під маскою червоної комуністичної доктрини» і «розперзаний у своєму отвертому варварстві кривавим терором, розстрілами та засланням фізично нищить найкращий елемент український і цілою системою свого деспотичного правління вириває з корінням всякий прояв національної творчості, думки, релігії та моралі»⁵⁰. У документі категорично підкреслено – «сподівання використати допомогу одного окупанта проти другого – Москву проти Польщі, чи Польщу проти Москви – являють до того ж смертельну небезпеку для справи нашого визволення». Керівництво ОУН підтвердило, що вважає шлях збройної національної революції єдиним шляхом визволення України. Воно твердо підсумувало: «Організація Українських Націоналістів [...] свою визвольну місію вбачає в праці по організації народних мас на окупованих землях, вироблення серед них психології активізму та підготовлення їх до загального збройного зриву у формі Всеукраїнської Національної революції»⁵¹, «аргументом збройної боротьби»⁵², «змагаючись за право життя без огляду на всі жертви»⁵³.

Заява «Від Проводу Українських Націоналістів», надрукована в «РН» за вересень-жовтень 1933 р., окреслила її офіційну позицію щодо катастрофи на Наддніпрянщині. Її причиною названо результат боротьби «за відновлення Української Самостійної Соборної Держави [...] під кличами Української Національної Революції» українського народу, яка «загрожує самому існуванню займанців». Саме тому, вказано у документі, «Москва посилила свій наступ шляхом насилля й винищування голодом». Наголошено, що «не досить пасивного спротиву, треба широкого і тривалого протинаступу», «тільки

боротьбою приспішемо кінець чужинецькому пануванню над Україною та над іншими народами, поневоленими спільними ворогами»⁵⁴. В обох документах СРСР, Польща та інші країни, у складі яких знаходилися українські землі однозначно визначено як «ворогів»⁵⁵, «одвічних ворогів України»⁵⁶, що свідчить про рішучість вести безкомпромісну й жорстоку боротьбу з ними.

Журнал «Сурма», за оцінкою його редактора Володимира Мартинця, на відміну від «РН», «популярний орган, призначений для широких мас»⁵⁷ західноукраїнських земель у складі Польщі. Публікації видання щодо голоду в Україні орієнтували читача на боротьбу за визволення.

Так, у жовтневому номері «Сурми» (1933 р.) надруковано вірш без назви «Хто ти?...». У ньому в образній формі відображена трагедія поневоленої України і шлях до її визволення:

*Там у Донбасі конас
з голоду рідний твій брат,
тут – твого брата шмагає
ляцький навіжсений кат.
Що ж ти загаєвсь? Героїв
Нації треба не раз,
Чуси? Вже сурмить до бою!
Нації сурма наказ*⁵⁸.

Показово, з точки зору реакції ОУН, що в 1933-ому, у рік коли українство за межами СРСР дізналося про голодову катастрофу в підрадянській Україні, у «Сурмі», крім серії статей «Партизанка»⁵⁹, у номері за липень була вміщена передовиця «Роля боєвого інстинкту у визвольних змаганнях»⁶⁰, а головне, надруковані матеріали про СРСР як майбутнього противника у війні. У вересневому номері (1933 р.) у матеріалі «Озброєння деяких держав», першою, про кого писалося як про майбутнього противника, була «большевицька армія»⁶¹. Вже у наступному числі бачимо статті «Большевицька воєнна доктрина», «Історія розвитку большевицької армії»⁶². У листопадовому випуску «Сурми» були надруковані статті «Внутрішня структура червоної армії», «Організація вищої команди червоної армії», «Склад червоної армії і її територіальний розподіл»⁶³. А в останньому номері журналу за 1933 р. вміщено статтю «Мотомеханізоване військо в СРСР»⁶⁴. Такий підбір матеріалів саме в 1933 р. дає можливість припустити, що керівництво ОУН сподівалося на вибух повстання на українських землях в СРСР у відповідь на варварську політику більшовиків і тому форсовано намагалося просвітити українських патріотів матеріалами про майбутнього противника. Можна також впевнено твердити, що ПУН, стривожений трагічною долею населення на Східній Україні, вирішив активізуватися для зміцнення ідеї боротьби за волю та соборність України. Він привчав широкі патріотичні кола молоді Західної України до перспективи війни з СРСР як практично єдиного шляху відновлення Української держави.

ОУН і світова спільнота: «треба запротестувати чином»

Цивілізований світ мовчав, західним демократичним державам, які мали деяку інформацію про голодову катастрофу в Україні, не хотілося загострювати відносини з СРСР. Вони дбали про свої національні інтереси. США, наприклад, саме у цей чорний для українського народу рік встановили дипломатичні відносини з Радянським Союзом. Тому у 1933 р. реакція ОУН набула також і форми організації терористичного акту проти представника комуністичного режиму. Цьому також сприяв прихід у січні цього ж року до керівництва крайової організації ОУН на західноукраїнських землях (далі – ЗУЗ) Степана Бандери, який був націлений на організацію індивідуального політичного терору⁶⁵. 3 червня 1933 р. у Берліні на конференції ПУНу з членами крайової ексекютиви (далі – КЕ) ОУН, як підкреслив тодішній член її організації, націоналістичний історик з діаспори Петро Мірчук, було ухвалено рішення про виконання замаху на представника Радянського Союзу⁶⁶. Обставини цієї акції розкривають спогади члена ОУН Володимира Макара, останньому сам виконавець терористичного акту Микола Лемик розповів подробиці восени 1938 р. під час перебування в ув'язненні в польській тюрмі в Равічу. С. Бандера особисто доручив виконати М. Лемику це завдання. Під час зустрічі керівник крайової організації з'ясував «положення на підсоветській Україні, де в той час шалів організований червоною Москвою голод, що мав зламати опір українського села проти

насильної колективізації»⁶⁷. Він особливо підкреслив: «Ніхто не стане в обороні мордованих українців, словні [словесні. – С.Б.] протести не зворушують нікого, тут треба запротестувати чином, і то так, щоб це почули і в західному світі, і в Москві і в Україні»⁶⁸. С. Бандера дав категоричну інструкцію щодо дій після вбивства радянського дипломата: «По виконанні завдання, він має віддати себе в руки польської поліції, щоб опісля на суді виявити ясно і недвозначно мотиви свого вчинку. Найбільш правдоподібно, його засудять на смерть. Але це буде на очах світу. Ні в якому разі він не повинен допустити до того, щоб його схопили і вбили чекісти в самому консульстві»⁶⁹. С. Бандера та бойовий референт КЕ, майбутній легендарний головний командир УПА Роман Шухевич під час підготовки замаху врахували не тільки молодий вік бойовика, що давало йому значний шанс уникнути кари смерті, а також й соціальний статус виконавця. Професор Олекса Горбач у своєму спогаді про М. Лемка писав: «Провід ОУН [тобто провід крайової організації. – С.Б.] передбачував, що большевицька пропаганда буде запевняти, що замаховець належав до «попівсько-куркульської кліки з ОУН», тому пляново обрав на атентатника вихідця з убогих селян»⁷⁰. 30 жовтня 1933 р. бойовик вчинив замах на завідувача канцелярії Генерального консульства СРСР у Львові Олександра Майлова, помилково прийнявши за керівника установи⁷¹. Бойовик ОУН виконав усі вимоги проведення терористичного акту, здався польській поліції, на допиті тільки й заявив: «Я є член Організації Українських Націоналістів. З її наказу я вбив представника московсько-большевицького уряду, на знак солідарності всіх українців у боротьбі з Москвою та протесту перед культурним світом проти злочинного вимордовування нею українців»⁷². Те ж саме, по суті, він повторив на суді. За словами його адвоката доктора Степана Шухевича (дядько Р. Шухевича), вбитий радянський дипломат є: «... сто разів гіршого пса, як той Голубов [генеральний консул. – С.Б.]. Це був спеціальний висланик Сталіна, що під невинною назвою «секретаря консульату» об'їздив з метою контролю всі дипломатичні представництва ССРСР в Польщі. День перед своєю смертю він приїхав з советської амбасаді в Варшаві до Львова, з головним завданням спаралізувати протестаційну акцію українців Галичини і Волині проти голодової масакри [вбивства. – С.Б.] в УСССР, а зокрема, щоб познайомитись зблизка з рухом ОУН»⁷³.

Редакція «РН» у номері за листопад-грудень 1933 р. вмістила статтю крайового члена ОУН за підписом «П.О.» під красномовною назвою «Порожнє слово і повновартне діло». Автор наголосив, що «... й цього року, на московські знущання ОУН відповіла виступом Миколи Лемика». Він підкреслив, що «18-літній юнак ОУН показав мільонам, що вони, а не хто інший, є носіями своєї сили та посідають засоби боротьби», а шлях до остаточної перемоги – «шлях відваги, агресії та жертви»⁷⁴. ПУН високо оцінив проведення цієї політичної акції молодю генерацією українських націоналістів. Це наочне демонструє сам факт публікації цієї статті у «РН».

Кривава відповідь комуністичному режиму загалом позитивно була сприйнята на Західній Україні⁷⁵. Про вчинок Лемка молодь на ЗУЗ складала пісні⁷⁶. В їхніх очах він став прикладом українського патріотизму. Це була головна оцінка дії крайових націоналістів. Вона хоч частково привернула увагу міжнародної спільноти до української трагедії та мети боротьби українського національно-визвольного руху, дала зразок безкомпромісної й жертвенної поведінки, яку продемонстрували патріоти під час Другої світової війни й повосенній боротьбі проти комуністичної імперії.

Уроки голодомору

Провідний актив ОУН, всі свідомі патріоти серйозно осмислили факт голодової катастрофи в Україні в 1932-1933 рр., врахували уроки у своїй подальшій політиці.

Молода генерація ОУН добре засвоїла один із головних безпосередніх уроків голодомору 1932-1933 рр. – за будь-яку ціну перешкоджати будь-яким окупантам вилучення продовольства у населення, однієї з їхніх форм терору та пацифікації проти поневоленого народу. Так, у рішеннях 2-ої конференції ОУН за квітень 1942 р. чітко названо мету німецької земельної реформи: «втитиснути якнайбільше хліба й робочої сили з України»⁷⁷. Вже у лютому 1943 р. у постановках 3-ої конференції одну з цілей визвольної боротьби проти всіх різновидів російського, німецького й інших імперіалізмів названо «збереження українських народних мас та організування їх плянкової оборони й самооборони перед масовим фізичним винищенням та цілковитим

економічним грабунком окупантами»⁷⁸. У серпні 1943 р. символічно стала згадка у документах III Надзвичайного Великого Збору ОУН про М. Лемика. Він як керівник середньої Похідної групи ОУН («Сенишин»), з групою побратимів дійшов до Миргорода й у жовтні 1941 року загинув у нерівному бою з гітлерівськими окупантами⁷⁹. У рішеннях Збору з новою силою підкреслено: «Вісню оборони народу перед окупаційним терором були дві справи: вивіз до Німеччини на каторжну роботу й грабунком хліба»⁸⁰.

У 1945-1947 рр. найбільш наочним прикладом успішного врахування уроків голодомору-33 було перешкоджання підпіллям ОУН та УПА спроби комуністичної держави вилучити критичну масу продовольства у населення та організувати штучний голод у західних областях України. Так, після другої окупації комуністичним режимом Західної України командування УПА-Захід звернулося зі зверненням-листівкою «Українські селяни!» (без дати, скоріше за все літо 1945 р.). У документі прямо попереджено про можливий злочин Кремля: «Пам'ятайте про голод 1932-1933 років, організований Сталіним на СУЗ і про голод 1941-42 років, організований Гітлером на Прикарпатті! [...] Не допустимо того, щоб і в цьому році таке повторилося»⁸¹. Керівництво національно-визвольною боротьбою вчасно підготувалися до спроби здійснення тотальних хлібозаготівель і зрвало їх. Тому цим голодомором вбито «тільки» у східних і південних областях України близько 800 тис. людей⁸².

У 1946-1947 рр. українське населення західних областей за сприянням визвольного руху широко допомогло продовольством голодуючим братам з Наддніпрянщини. Українці зі Сходу, сотнями тисяч тікаючи в західний регіон, намагалися врятуватися від голодної смерті. «На Україні розіграється чергова страхітлива голодова драма»⁸³, – із боєм попереджали повстанці своїх земляків у журналі Української Головної Визвольної Ради «Самостійність» за 1946 р. № 1. Як згадував у приватній розмові з автором ветеран УПА і підпілля ОУН Орест Дичківський з Івано-Франківська, влітку 1946 р. керівництво повстанської служби безпеки категорично заборонило знищувати ворожих агентів, яких підсиляли в групи голодуючих із Східної України. Причина проста: не заважати людям рятуватися, уникнути комуністичних провокацій. А радянська держава, навпаки, всіляко перешкоджала наддніпрянцям рятуватися від голоду. Типова ілюстрація дій комуністичної влади: у відповідній записці сільгоспвідділу ЦК КП(б)У «Про заходи по боротьбі з перевезенням хліба із західних областей України» від 21 серпня 1946 р. відверто заявлено: «Для боротьби з незаконним перевезенням хліба селянами залізницями органи транспортної міліції УРСР у зв'язку з постановою Ради Міністрів Союзу РСР від 31 червня 1946 р. № 1703 організували на великих залізничних станціях України спеціальні оперативні заслони з працівників транспортної міліції, які ведуть боротьбу з незаконним продажем та купівлею зерна й муки на ринку»⁸⁴. За логікою подібних документів «законно» було тільки вмирати від голоду.

Оунівське керівництво також твердо засвоїло, що найважливішим інструментом економічного пригноблення селянства є колективізація – колгоспна система. Тому комуністичному режиму після безпрецедентної боротьби з ОУН і УПА вдалося на ЗУЗ її нав'язати тільки в 1950 р. (залучено у колгоспи 93% селянських господарств)⁸⁵. Типовим прикладом такої боротьби вже після взяття комуністичною владою під контроль сіл Західної України є інформація зі Станіславської області (сучасна Івано-Франківська). У звіті Станіславського обкому партії ЦК КП(б)У «Про результати боротьби з формуваннями УПА і підпіллям ОУН на території області за березень 1947 р.» однозначно вказано, що «всі ці ворожі дії спрямовані на зрив весняної посівної компанії і особливо проти колективізації»⁸⁶.

Стратегічними уроками голодомору 1932-1933 рр. для українських патріотів стало підтвердження переконання, що тільки Українська самостійна соборна держава може забезпечити власний народ від рабства і злиднів. Комуністична імперія повинна бути знищена. Ілюзії щодо компромісів із організаторами голодоморів смертельно небезпечні. Молода генерація націоналістів уже на краківському II Великому Зборі ОУН у квітні 1941 р. висунула гасло: «Свобода народам і людині»⁸⁷. У 1943 р., після створення УПА, покоління Р. Шухевича перейшло на позиції демократичного націоналізму. Одним із найважливіших рішень ОУН було відокремлення російського імперіалізму від російського народу. Першого треба розгромити, а із сусіднім народом встановити рівноправні, добросусідські відносини у власних державах. Націоналісти зуміли, незважаючи на гекатомби страждань і трагедій від російського імперіалізму, відірнути від себе таке привабливе й зрозуміле

відчуття етнічної ненависті, злоби, бажання нищення. Вони виходили у міжнародних відносинах із принципу: «Стався до інших так, як би ти бажав, щоб ставилися до тебе». Так, у «Декларації Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення другої світової війни в Європі» за травень 1945 р. було заявлено: «До поневолених народів СССР ми зачисляємо й російський народ»⁸⁸.

Гуманне ставлення до народу держави-поневолювача було з боку українського національно-визвольного руху переконанням, реальною політикою. Авторський аналіз архівних документів щодо боротьби ОУН і УПА підводить до висновку, що українські патріоти знищували ворога за приналежність і служіння радянській імперії, а не за етнічною ознакою. Наприклад, у Державному архіві СБУ зберігається лист за підписом «307», адресований невідомому кореспонденту та «д[ругові] Тирсі» як переклад з української на російську мову, зроблений «оперуполномоченим отдела 2-н УМГБ» молодшим лейтенантом «Бездетко»⁸⁹ *. У стислій анотації до нього офіцер держбезпеки повідомив: «Документ вилучено у «Шелеста» – керівника крайового проводу ОУН «Захід-Карпати», вбитого 14-го квітня 1949 року при проведенні чекістсько-військової операції у Перегінському районі, Станіславської області»⁹⁰. Як бачимо, автором листа був член Проводу ОУН, член Проводу ОУН ЗУЗ [Західноукраїнські землі. – С.Б.], крайовий провідник ОУН Карпатського краю, генеральний суддя ОУН, крайовий командир УПА-Захід Василь Сидор⁹¹.

Представник вищого керівництва організації, зокрема, рецензував статтю «Бунт або революція» анонімного автора. В.Сидора обурило його нерозуміння суті ставлення українського націоналістичного руху до російського народу. Він процитував автора: «Наживаються мільйони московських гайдуків». І в'їдливо прокоментував: «Але біда, що не тільки московських [російських. – С.Б.], а й з іншого боку, є мільйони московських робітників і селян на Україні, які жажливо бідують. Це офіційно передав вищий член ОУН, який в 1948 році був на Східній Україні. Отже, що з ними робити? Різати? Ніяк не розумію, що автор має на увазі під національно-максимальною революцією»⁹². Велика ймовірність того, що вищевказаний В. Сидором «вищий член ОУН» був Роман Шухевич. У липні 1948 року Головний командир УПА «через стан здоров'я [...] перебував на Лермонтовському курорті в Одесі»⁹³. А така позиція керівника визвольного руху наочно демонструє суть засад політики ОУН.

Завершуючи аналіз проекту публікації, В. Сидор робить висновок: «В абзаци 3 «Наші сили» – немає позиції російського народу [мабуть, щодо російського народу. – С.Б.]. Я не хочу звинувачувати автора, що він складав програму усупереч обов'язкової лінії ОУН, проте такі думки виникають мимоволі»⁹⁴. Таким чином, у листі, який був суто внутрішнім документом у спілкуванні керівників організації і не призначався для публічного ознайомлення, відображена їхня фактична позиція. Як бачимо, і на рівні політичної програми, і щоденної діяльності ОУН українсько-російські відносини розглядалися на засадах демократичного націоналізму.

Отже, аналіз публікацій та офіційних заяв ПУНу за 1929-1934 рр. на сторінках «РН», «Сурми» показав, що керівництво ОУН ще у 1929-1932 рр. передбачило можливість катастрофічних репресій СРСР проти українського народу в УСРР. Після отримання інформації про голод воно правильно виявило винуватця, з'ясувало причини та мету цього злочину, фактично охарактеризували його як геноцид проти українського народу. Це відповідає сучасним оцінкам в Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»⁹⁵. У 1933 р. у Львові здійснення ОУН терористичного акту проти представника Радянського Союзу було не тільки актом політичної помсти, а головне, спробою привернути увагу світової спільноти до голодової трагедії в УСРР та хоча б зменшити її масштаби. Цей атентат М. Лемика та відповідна агітаційно-пропагандистська робота ОУН формували в широких верствах українських патріотів, особливо у молоді, переконання: тільки збройним шляхом можна завоювати свободу та створити власну державу.

Керівні кола ОУН, передусім її молода генерація, засвоїли уроки голодомору і врахували у національно-визвольній боротьбі під час Другої світової війни та боротьбі проти комуністичної імперії у повоєнні роки. Це незламність боротьби за незалежну державу, перехід до ідеології демократичного націоналізму, відокремлення у своїй політиці російського імперіалізму від російського народу. Історія підтвердила правильність їхнього вибору – у 1991 р. російський та український народи без краплини крові розвалили Радянський Союз.

Джерела та література:

1. Довідник з історії України – Т. 3. (Р-Я). – К., 1999. – С. 389.
2. Муравський В. Засновники Організації Українських Націоналістів // Розбудова держави. – 2004. - № 1-3. – С. 11.
3. Муравський В. Засновники Організації Українських Націоналістів // Розбудова держави. – 2004. - № 1-3. – С. 11.
4. Дніпрянський Б. (Київ) Революція національна й пролетарська // Розбудова Нації. – 1929. – № 1-2. – С.9.
5. Муравський В. Засновники Організації Українських Націоналістів // Розбудова держави. – 2004. - № 1-3. – С. 11.
6. Дуб Я. Хочемо Незалежної України // Розбудова Нації. – 1930. – № 1-2. – С. 54.
7. Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 140-141.
8. Онацький Є. На міжнародні теми // Розбудова Нації. – 1932. - № 5-6 – С. 135.
9. Там само. – С. 136.
10. Муравський В. Засновники Організації Українських Націоналістів // Розбудова держави. – 2004. - № 1-3. – С. 8.; Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 88.
11. Райгородський М. Суспільна роля родини. // Розбудова Нації. – 1932. - № 5-6 – С. 136.
12. Коваль Р. Багрянні жнива Української революції: 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань. – К., 2005. // ukrlife.org/main/evshan/zhnyvadj2.htm; Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – К., 2005. – С. 411.
13. Коваль Р. Багрянні жнива Української революції. 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань. – К., 2005. // <http://ukrlife.org/main/evshan/zhnyvadj2.htm>
14. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – К., 2005. – С. 411.
15. Володимирів С. Економічне становище селянства України // Розбудова Нації. – 1932. - № 3-4. – С. 62-70; Володимирів С. Економічне становище селянства України // Розбудова Нації. – 1932. - № 5-6. – С. 110-117;
16. Володимирів С. Економічне становище селянства України // Розбудова Нації. – 1932. - № 3-4. – С. 62.
17. Там само. – С. 62.
18. Володимирів С. Економічне становище селянства України // Розбудова Нації. – 1932. - № 5-6. – С. 117.
19. Там само. – С. 112.
20. Про біжучі теми. Большевицький рай // Розбудова Нації. – 1932. - № 3-4. – С. 100-101.
21. Володимирів С. Боротьба за хліб на Радянській Україні // Розбудова Нації. – 1932. - № 7-8. – С. 178.
22. Там само. – С. 183.
23. Документальні підтвердження відповідності дій офіційної влади СРСР статті 2 Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» / Матеріал Інституту історії України НАН України «Голодомор 1932-1933 років – геноцид в Україні» // www.president.gov.ua/content/p_150_6.html
24. М. Годі мовчати! // Розбудова Нації. – 1933. – № 7-8. – С. 161.
25. Там само. – С. 160.
26. Сирецький С. S.O.S. // Розбудова Нації. – 1933. – № 9-10. – С. 206.
27. Там само. – С. 206.
28. Там само. – С. 206.
29. Там само. – С. 206.
30. Там само. – С. 208.
31. Там само. – С. 209.
32. Там само. – С. 208.
33. Коваль В. Знати правду // Видання Головного Командування УПА — К., 1995. (Нова серія: Літопис УПА; Т.1) — С. X.
34. Дерев'яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова // Український визвольний рух. – Львів, 2006. Збірник 8. – С. 104-105. [Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України]
35. Н.Н. Радянська Україна // Розбудова Нації. – 1934. – № 3-4. – С. 62.
36. Там само. – С. 65-66.
37. Там само. – С. 73.
38. Дніпрянський Б. Московський імперіалізм та український націоналізм // Розбудова Нації. – 1934. - № 7-8. – С. 173.
39. Там само. – С. 174.
40. Там само. – С. 174.

41. Там само. – С. 174.
42. Там само. – С. 174.
43. Там само. – С. 174.
44. Там само. – С. 174-175.
45. Там само. – С. 175.
46. Богуш В. Націоналізм переможе! // Розбудова Нації. – 1934. - № 5-6. – С. 118.
47. Там само. – С. 120.
48. Там само. – С. 121.
49. Дніпрянський Б. Московський імперіялізм та український націоналізм // Розбудова Нації. – 1934. - № 7-8. – С. 177.
50. Комунікат Проводу Українських Націоналістів з приводу посилення терору проти українського народу з боку московської і польської влади // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. 1927-1930 – К., 2005. – С. 363.
51. Там само. – С. 365.
52. Там само. – С. 365.
53. Там само. – С. 365.
54. Від Проводу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – 1933. – № 9-10. – С. 235.
55. Там само. – С. 235.
56. Комунікат Проводу Українських Націоналістів з приводу посилення терору проти українського народу з боку московської і польської влади // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. 1927-1930 – К., 2005. – С. 364.
57. Мартинець В. Українське підпілля: Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму – Б.м. 1949. – С. 196.
58. Хто ти?.. // Сурма. – 1933. – № 10. – С. 8.
59. Партизанка // Сурма. – 1933. – № 6. – С. 2-4; Партизанка // Сурма. – 1933. – № 7. – С. 3-7; Партизанка // Сурма. – 1933. – № 8. – С. 4-7; Партизанка // Сурма. – 1933. – № 9. – С. 4-7; Історичний примір про партизанку // Сурма. – 1933. – № 12. – С. 4-6.
60. Роля боевого інстинкту у визвольних змаганнях // Сурма. – 1933. – № 7. – С. 1-3.
61. Озброєння деяких держав // Сурма. – 1933. – № 9. – С. 7-8.
62. Большевицька воєнна доктрина // Сурма. – 1933. – № 10. – С. 4-6; Історія розвитку большевицької армії // Сурма. – 1933. – № 10. – С. 6-7.
63. Внутрішня структура червоної армії // Сурма. – 1933. – № 11. – С. 3-4; Організація вищої команди червоної армії // Сурма. – 1933. – № 11. – С. 4; Склад червоної армії і її територіальний розподіл // Сурма. – 1933. – № 11. – С. 5.
64. Мотомеханізоване військо в СРСР // Сурма. – 1933. – № 12. – С. 9.
65. Мірчук П. Нарис історії ОУН – Т. 1. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 324-326.
66. Там само. – С. 337.
67. Макар В. Постріл в обороні мільйонів // Макар В. Бойові друзі: Збірка спогадів з дій ОУН (1929-1945). – Т.1 – Торонто, 1980. – С. 335.
68. Там само. – С. 335.
69. Там само. – С. 336.
70. Там само. – С. 346, 348.
71. Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956: Історико-архівні нариси. – Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942. – К., 2005. – С. 109.
72. Макар В. Названа праця. – С. 342.
73. Там само. – С. 344.
74. П.О. (Львів). Порожнє слово і повновартне діло // Розбудова нації. – 1933. – № 11-12. – С. 255.
75. Кентій А.В. Названа праця. – С. 109.
76. Макар В. Названа праця. – С. 347.
77. Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів (квітень 1942 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р.: Збірка документів – Б.м., 1955. – С. 67. [Бібліотека українського підпілля. Ч.1.].
78. Постанови III. Конференції Організації Українських Націоналістів самостійників державників (ОУНСД) 17-21 лютого 1943 р. // Названа праця. – С. 86.
79. Верига В. Втрати ОУН в II світовій війні, або «Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї». — Торонто, 1991. — С. 63, 85.
80. Постанови Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21-25 серпня 1943 р. // Названа праця. – С. 92-93.
81. Українські селяни! // Українська Повстанська Армія: Збірник документів за 1942-1950 рр. – Частина перша – Б.м., 1957. – С. 151. [Бібліотека українського підпілля. Ч.6.].
82. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). / – К., 1999. – С. 38. [Серія «Україна кризь віки», том 13.].

83. Новий голод на СУЗ // Українська Головна Визвольна Рада. — Торонто, 1982. — Літопис УПА; Т. 9, Кн. 4. — С. 306.
84. Голод в Україні 1946-1947: документи і матеріали. — Київ — Нью-Йорк, 1996. — С. 53.
85. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). / — К., 1999. — С. 39. [Серія «Україна крізь віки», том 13.].
86. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. — К., 2002. — Літопис УПА; Т.5, Кн. 2 — С. 344.
87. Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р.: Збірка документів — Б.м., 1955. — С. 31. [Бібліотека українського підпілля. Ч.1.].
88. Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення другої світової війни в Європі // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р.: Збірка документів — Б.м., 1955. — С. 133. [Бібліотека українського підпілля. Ч.1.].
89. Лист без назви за підписом «307» // Сборник КГБ УССР «Документы характеризующие формы, методы и средства пропагандистской антисоветской деятельности ОУН среди участников низовых звеньев бандоуновского подполья и украинского населения в период 1943-1954 гг.» — Архів Служби Безпеки України. — Фонд друкованих видань. - № 372. — том 14. — С. 4. [У томі не було єдиної нумерації — С.Б.].
- * Документ вивчався в Архіві СБУ у 1994 р.
90. Там само. — С. 1.
91. Соболев П. Українська Повстанча Армія, 1943-49. Довідник. — Нью-Йорк, 1994. — С. 119-120.
92. Лист без назви за підписом «307» // Названа праця — С. 3.
93. Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії: 1940-1950-ті роки. — К., 2006. — С. 109.
94. Лист без назви за підписом «307» // Названа праця. — С. 4.
95. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. № 376 // www.president.gov.ua/documents/p_5280.html

Наталія Хамайко

●

ПОХОДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ТЕРМІНУ “ДВОВІР’Я”

Давньоруське “двовір’я” як наукова проблема вперше постало у другій половині XIX ст. і з часом лише набуло більшої актуальності. Традиційно гостра полеміка представників двох історіографічних напрямків, які беруть початок у “міфологічний” (М. І. Костомаров, І. І. Срезневський, А. Н. Афанасьєв, А. Н. Веселовський¹) та “історико-релігійний” (архієпископ Філарет (Гумилевський), митрополит Макарій, Є. Є. Голубинський, Є. В. Анічков, Н. М. Гальковський, Г. В. Флоровський²) школах, точилася (й продовжує точитися) навколо визначення, що саме переважало у світогляді давньоруського населення — християнська релігія чи традиційні язичницькі вірування. Ситуація ускладнювалася тим, що представники згаданих напрямків користувалися різними групами джерел для аргументації своїх висновків. Якщо історики релігії традиційно розглядали нечисленні письмові пам’ятки (переважно свідчення епітимійно-канонічної та полемічної літератури), то прихильники міфологічної школи намагалися компенсувати нестачу прямих свідчень залученням як аналогії величезного обсягу етнографічних та фольклорних даних, на жаль, фактично не хронологізованих за часом виникнення. Минуло досить багато часу, поки врешті-решт “скептичний” напрямок визнав матеріали XVIII — XIX ст. малопритатними для історичних реконструкцій через велику віддаленість у часі від доби Давньої Русі, а письмові згадки XI — XIII ст. — малоінформативними. Не сприймаючи романтичних захоплень представників міфологічної школи слов’янським язичництвом і у той же час апелюючи до надмірної “захристиянізованості” іншої школи, С. А. Токарев основну причину складності дослідження світоглядних аспектів вбачав у “недостатній вивченості релігії давніх слов’ян і у бідності джерел”³, констатуючи нагальну необхідність нових, поглиблених методів аналізу.

Нового звучання питання світогляду та вірувань східних слов'ян набули у 1970 – 80-х рр., коли до обговорення проблеми активно включилися дослідники різних напрямків – Б. О. Рибаків, Б. О. Тимошук, І. П. Русанова, В. В. Іванов, В. Н. Топоров, М. І. Толстой, Б. О. Успенський та ін.⁴. Проблему, що полягала в обмеженості свідчень письмових джерел, намагалися вирішити шляхом залучення даних з альтернативних інформативних баз: археологічної, етнографічної, фольклорної, лінгвістичної, що дозволило вже у 1990-х рр. визначити ряд нових пріоритетних напрямків досліджень⁵. Водночас це знову послужило передумовою для поляризації як гіпотез, що виникали в результаті вивчення світоглядних аспектів давньоруського суспільства, так і фінальних висновків досліджень.

Запозичений з церковно-повчальної літератури термін “двовір'я” увійшов у науку завдяки представникам “релігійної” школи, однак набув твердого визнання і широкого використання переважно завдяки представникам напрямку “міфологічного”. Вкладаючи у термін “двовір'я” різний зміст, дослідники різних напрямків, все ж незмінно апелюють до його виникнення ще у давньоруський час, акцентуючи увагу на усвідомленні давньоруськими книжниками однаковою мірою як релігійної, так і соціальної проблеми. Вважається, що сам термін “двовір'я” вже говорить про двоскладову сутність цього явища, що при буквальному прочитанні терміну вже уявляється дослідникам не просто “релігійною системою, за якої язичницькі вірування і обряди зберігаються під зовнішнім шаром християнства”, а “свідомою і навмисною практикою християнства і язичництва однією людиною”⁶.

Неважко помітити, що давня традиція “міфологічної” школи протиставляти “книжну” (християнську) давньоруську культуру “рядовій” (“двовірній” у своїй масі), з простого твердження про перевагу міфологічного світогляду над релігійним у працях Б. О. Рибаків, Б. О. Тимошука, І. П. Русанової та інших еволюціонувало у прямі висновки про збереження у Давній Русі протягом XI – XIV ст. язичницького пантеону і публічних язичницьких культів, які, з посиланням на роботу В. А. Комаровича⁷, вважаються притаманними не лише сільському населенню далеких “оукраїн”, але й навіть князівському середовищу.

Численні “язичницькі” атрибуції давньоруських археологічних об'єктів та артефактів XI – XIII ст., покликані на практиці *проілюструвати* сутність книжного терміну “двовір'я”, спричинили зворотний ефект *аргументації* існування синкретичного язичницько-християнського світогляду. Це лише посилює впевненість у правильному розумінні терміну “двовір'я” у застосуванні як до співіснування в одному суспільстві християнства і язичництва, так і до взаємопоєднання обох релігійних систем. Саме у такому значенні цей термін перейшов й у західну славистику, де він використовується у транслітерованому вигляді “dwojeverije” або ж як перекладна калька “double belief”⁸.

Незважаючи на столітнє побутування даного терміну в історичній науці, саме проблема його первісного значення та походження давньоруського слова “двовір'я”, його адекватність для передачі “дуалізму” давньоруської культури, а також проблема існування поряд із християнським “язичницького світогляду руського середньовіччя”⁹, стали головними пунктами сучасного етапу дискусії (М. І. Толстой, В. М. Живов, В. Я. Петрухін та ін.¹⁰).

Найпоєднованіше на ключовому значенні питання походження терміну “двовір'я” наголошував у своїх роботах В. Я. Петрухін. Звернувши увагу на те, що в оригінальних давньоруських творах “двовір'я” уперше з'являється в “Слові про віру християнську і латинську” Феодосія Печерського (1069 р.), дослідник висловив припущення, що спочатку означення “двовірці” застосовувалося стосовно християн, які вагалися у виборі між грецьким і латинським обрядами, а сам термін “двовір'я”, ймовірно, є калькою з грецького взірця, запозиченою з Кормчих книг. Початкова підкреслена неприйнятність давньоруською церквою наслідування “чужої віри” навіть в обрядах, на його думку, згодом розширила значення терміну, що отримало відтінок “нетвердості, хиткості у вірі” з подальшим поширенням його і на ідолопоклонство у “спеціалізованих” повчаннях¹¹.

Гіпотезу про грецьке походження слова “двовір'я” розглянув Ю. С. Степанов, який звернув увагу на відсутність у “Грецькому патристичному словнику” Г. В. Леймпа слів на зразок “διπίστφα” чи “δουπίστφα”, що могли б стати прототипом перекладу¹². М. І. Зубов розвинув ще далі висновок про давньоруське походження терміну “двовір'я”, пов'язавши його появу у “Слові про віру християнську і латинську” XI ст. з контекстом антилатинської полеміки¹³.

Слова “διπίστφα” чи “δουπίστφα” справді не містяться ні у базових словниках давньогрецької мови¹⁴, ні в електронній базі даних “Thesaurus Linguae Graecae”. Однак питання про те, коли і яким чином подібний термін, не характерний для грецьких канонічних текстів, міг з’явитися у слов’янській духовній літературі, таким спрощеним способом вирішене бути не може.

Авторство “Слова про віру християнську і латинську” є питанням дискусійним¹⁵. Частина дослідників пов’язує його з творчістю Феодосія Грека, печерського книжника середини XII ст.¹⁶, а традиційне ототожнення автора даного тексту з Феодосієм Печерським змушує співвіднести його з періодом 1055/56 – 1074 рр. (від року постригу Феодосія у ченці до року його смерті)¹⁷. Тобто у будь-якому випадку поява слова “двовір’я” в цьому творі належить періоду не раніше 60-х рр. XI ст.

З інших творів, для яких також припускалася рання дата появи, слово “двовір’я” у різних формах зустрічається у давньоруських Кормчих книгах XII – XIII ст., у “Словах Григорія Богослова” за списком XIV ст. та “Слові деякого Христолюбця”, найдавніші списки якого знаходяться у збірниках “Златая цепь” кінця XIV ст. та Паісіївському кінця XIV ст. – початку XV ст.

Єфремівська Кормча книга дійшла до нас у списку початку XII ст. Збірник є слов’янським перекладом зводу грецьких церковних законів і правил, протограф якого, на думку більшості дослідників, було створено в Болгарії наприкінці IX – першій половині X ст.¹⁸. На територію Давньої Русі перекладені болгарами тексти потрапили вже на рубежі X – XI ст., коли після офіційного запровадження християнства князем Володимиром наприкінці 980-х рр. виникла нагальна потреба у слов’яномовних збірках церковних правил. Пізніше, в XI ст., тип так званої “Єфремівської” Кормчої побутував на Русі вже у різних списках. Таким чином, на час імовірного написання “Слова про віру християнську і латинську” текст Єфремівської Кормчої книги мав бути вже добре відомим давньоруській книжності, так само, як і слово “двовір’я”, яке зустрічається тут у полемічному творі під назвою “Єпіфанія Кипрського про ересі”.

На жаль, ні оригінальний болгарський список Кормчої книги, ні давньоруські списки цього збірника X – XI ст. не збереглися, і ми можемо спиратися лише на найдавніший її варіант – Єфремівську Кормчу у списку початку XII ст., видану В. Н. Бенешевичем¹⁹. Розділ “Єпіфанія Кипрського про ересі”, де знаходимо слово “дѣвовѣрѣють”, містить розповідь про сутність арианства як вчення про людську природу Христа, котра відрізняється від божественної. При порівнянні грецького і слов’янського текстів стає помітно, що вони дещо різняться між собою. Грецький оригінал написаний досить складним стилем з використанням довгих синтаксичних конструкцій і складної спеціальної лексики, що вимагає навіть від сучасного перекладача високого рівня знань. Слов’янський варіант цього ж розділу подає зміст у зміненому і дещо спрощеному вигляді, так, як його розумів сам автор перекладу. Замість “специфічних рис, якими розрізняються між собою ті, що мають спільну природу” слов’янський переклад містить фразу “обоихъ того же приобъивъшес# ~стѣства дѣвовѣрѣють”. Словом “двовірують” передане грецьке “διαφροουσι” (від διαφρω, що буквально означає “відрізнитися / розходитися / бути відмінними”²⁰).

Другий випадок вживання слова “двовірується” зустрічаємо у Новгородській Кормчій 1280 р. у розділі під назвою “Великого книжника антиохійського про календи, нони та іди”. Текст являє собою фрагмент анонімної компіляції про способи обрахунку часу у давньоримському календарі. На думку В. Я. Щапова, він був відомий на Русі вже в XI ст., щоправда, лише у складі текстів Кормчої²¹. Контекст застосування слова “дѣвовѣрѣстви~ть(с)” відрізняється від попереднього – якщо вище йшла мова про ересі, то тут лише описуються способи обрахунку днів: “дѣвовѣрѣстви~ть(с). w(т) многѣхъ. или •к~а~ въ ко~мъждо м(с)ци. или •к~д~• бывають.”²². Відсутність грецького оригіналу тексту²³ не дозволяє віднайти грецький відповідник слова, однак показово, що “дѣвовѣрѣстви~ть(с)” знову заміняє поняття “розрізнитися / по-різному рахуватися”.

Ще в одному перекладному тексті – збірці творів під назвою “Григорія Богослова 16

слів з тлумаченнями Микити Іраклійського”, давньоруський список якого датується XIV ст.²⁴, “двовір’я” також виглядає книжною конструкцією: “аше w(т)имеши рече соръзъ и рукоимлю. малословье же гл~ю. и се искушенье. или дъвовѣръ~, и гл~ъ роптань»» что будеть.”²⁵. Зміст сказаного залишається малозрозумілим без порівняння з грецьким оригіналом, відповідний епізод якого містить трактування біблійних цитат з книги пророка Ісаї (Іс.: 58, 6): “Якщо ти звільниш від ланцюгів”, казав він [пророк Ісаї], “і від накладення рук”, а я ж кажу – від приниження словами та випробування або від двозначного становища та нашіптувань, що буде ?”²⁶. Слов’янське “дъвовѣръ~” передає в даному випадку вже іншокореневе грецьке слово – “φῦφιβολφα”, а не “δισαφρω”, яке у тексті Кормчої перекладалося, як “двовірувати”. Патристичний словник Г. В. Леймпа пояснює “φῦφιβολφα” як “сумнів / вагання / дискусійність”²⁷, а словник Г. Ліддла й Р. Скотта, що включає ще й лексику класичного періоду, подає його як “двозначність / сумнівність / неясність / невизначеність / наявність сумнівів”²⁸.

Далі в тексті “Слів” зустрічаємо: “о всh(x) рбо дъвовѣрна брань. овех же твердо разоре(н)е.”²⁹. У грецькому тексті мати братів Маккавеїв, віддаючи своїх дітей на муки, переймається набагато більше долею ще не страчених, ніж уже мертвих: «для цих бо ще невизначена боротьба, а для тих результат визначено”³⁰, бо вони вже в руках Господа. Як бачимо, “дъвовѣрна” знову передає грецьке “φῦφιβολο” у значенні “сумнівна / з невизначеним наслідком”.

У наступному епізоді: “ополча~тьс# по бл~гоч(с)тью. амфилолои. и двовѣръе людии приѣмлеть. извѣсто ~же в правовѣрьи одержа”³¹, показовим моментом є приклад наведення слов’янським книжником невідомого йому слова “амфилолои” (наслідок помилки переписувача φῦφιβολοι) поруч зі слов’янським заміником “двовѣръе” у значенні “сумнів”.

Укладачі “Словника давньоруської мови” подають загалом 59 слів, що починаються на ‘дво-’. З них 17 – похідні від числа “два” (у тому числі й “двадцять” та “дванадцять”) – дъвоиница, дъвоини, дъвоитство, дъвоитися, дъвократъ тощо. Решта 42 – складні слова, 32 з яких відомі з таких перекладних творів, як Кормчі книги, “Слова Григорія Богослова”, “Хроніка Георгія Амартола”, “Повчання” та “Життя Федора Студита”, “Пандикти Никона Черногорця” та ін. Перевірка перекладу грецьких відповідників показує виразну тенденцію утворення перекладачами складних слов’янських слів шляхом їх калькування з грецької. У ранніх слов’янських перекладах при механічному поділі грецьких слів на дві частини на ‘дво-’ перетворювалися ‘φῦφι-’, ‘δι-’, ‘δυσ-’, ‘δυσι-’, ‘δου-’, ‘δicho-’, ‘δι’, ‘δευτερ-’, ‘δiω-’³², що не завжди відповідало їх справжньому значенню. Часто зміст перекладу дуже близький до оригіналу, але в цілому ряді випадків незрозуміле грецьке слово просто розбивалося на дві частини, що призводило до спотворення при перекладі. Мабуть, найпоказовішим прикладом останнього є заголовок одного з розділів Єфремівської Кормчої: “повѣсть с~щеньна о папежи римьстѣмъ. григории дъвословьци”³³. В даному випадку перекладач передав “Γρηγοριό □ Διαλογιού” (“Григорій, автор Діалогів”³⁴) як “григории дъвословьци”, розбивши “Διαλογιού” на “δια” – “два” і “λογιού” – “слово”.

Походження перекладу “Слів Григорія Богослова” є питанням дискусійним. Вітчизняні дослідники (О. І. Соболевський, О. О. Алексєєв) більше схильні вважати його разом з цілим рядом перекладів грецької літератури, виконаним на території Давньої Русі³⁵. У працях західних славістів, навпаки, інколи звучить думка про неможливість давньоруського походження таких текстів (Ф. Томсон)³⁶. Болгарські ж дослідники (А. Калоянов, Т. Моллов) вважають, що пам’ятка перекладена з грецької у Плісці в X ст.³⁷. У зіставленні з висновками про болгарське походження слова “двовірувати” з Кормчої книги Єфремівського списку, останнє видається цілком імовірним.

Як “першопроходцям” слов’янським перекладачам необхідно було більшою мірою покладатися на власну кмітливість і застосовувати творчий підхід під час перекладу грецьких текстів з їхньою розвинутою спеціальною термінологією й розгалуженим понятійним апаратом. А. В. Горський та К. І. Невоструєв, констатуючи загальну недостатню якість ранніх слов’янських перекладів грецьких текстів, наголошували, що

особливо складно давалися перекладачам філософські і богословські терміни³⁸. Саме в передачі такої специфічної лексики А. Лескін і помітив найбільшу кількість неологізмів³⁹.

Огляд ранніх слов'янських перекладів показує, що в них за умови відсутності прямої аналогії поняття застосовувався або метод пошуку подібного до незнайомого слова в уже слов'янізованому тексті, або ж, за умови виявлення таких, метод розбивання невідомих грецьких слів на відомі складові з їх почастинним перекладом. Однак “дѣвовѣрѣють” і “двовѣрѣе”» не є механічними кальками з грецьких “διὰ φρω” та “φιπίβολα”, оскільки, зберігаючи скальковану першу частину ‘дво-’, перекладачі намагалися підібрати для неї відповідне слов'янське слово, що зберегло б головне значення грецького відповідника – “сумнів, двозначність, розбіжність”. Варіант, який міг би замінити „двовір'я” – „дѣвомысле”, як свідчить все та ж Єфремівська Кормча, також з'явився як калька з грецького “διχνοῦ”, а “дѣворазоумие” виникло не раніше XIII ст. внаслідок нового перекладу Кормчих книг⁴⁰.

Показовим є і факт, що “φιπίβολα” у ранніх перекладах євангельських текстів паралельно передавалася як “невѣрство”⁴¹, а “φιφβολό” як “невѣрньны”⁴² (у Єфремівській Кормчій). У даному випадку “двовѣрѣе”» у значенні “сумнівність / двозначність” виступає синонімом слову “невѣрство” як “сумнів / недовіра”. Споріднене ж “φιπίβολα” грецьке “φιπίβλλω”, що означає “сумніватися / не погоджуватися”, з наближенням до “дискутувати / обговорювати / сперечатися”⁴³, у слов'янських текстах набуло вигляду “невѣровати”, “невѣрно”. Таких у СДрЯ нараховано три випадки, і усі походять з ранніх текстів Кормчих книг⁴⁴. Причому в усіх випадках такі словформи, як і “двовір'я”, мають значення “сумніватися / не мати впевненості” – “несгто~ похотѣни~. ~же въсхъ зълъ матеръ бгги никъто же не невѣроу~ть. подобно имѣти”, “о младенцихъ подобящихъ крестити. елишьдг невѣрно ~сть о нихъ аме крѣшени соуть” (порівняти там само – “тако же годѣ ~сть о младенцихъ. елишьдг не обрѣтаются известии послосуи си» вѣрно крѣшенг гл~юте бгги.”), “си же въ •л~• лѣ~. пока»въшихъ#. о нечистотѣ юже невѣжствѣмъ съдѣ”«ша. не подоба~ть не вѣровати намъ”⁴⁵.

Нарешті, найпоказовішим прикладом калькування перекладачем грецького слова зі збереженням близького лексичного значення є переклад антоніма “φιπίβλα” – слова “φνσφιβλα” (безсумнівно⁴⁶), яке у тексті Єфремівської Кормчої отримало вигляд “не невѣрно” у значенні “не недостовірно / безсумнівно” – “и надѣ~мъс# о дш~ахъ ихъ «ко аме когда въ томъ съборѣ сътворитьс# и сами не невѣрно сво»» съпохвал~ни» подад#ть”⁴⁷.

Релігійного навантаження слов'янське “вірити”, безумовно, набуло лише з часом, однак і зараз воно постійно використовується у значенні “довіряти”, “мати впевненість”. У слов'янських перекладах “вѣра” так само замінило не тільки власне “πστῆ” (віра), але й “γνω~σι” (знання)⁴⁸, а “вѣровати” відповідно не тільки “πιστε~ω” (вірити), “σεβ~ω” (почитати, поклонятися) та “ε~ω” (молитися), а й “γιν~ω” (знати, бути в курсі справи), “πειθ~ω” (підкорятися), “δοξ~ω” (1 – мати думку; 2 – славити)⁴⁹.

У перекладних текстах болгарського походження “двовірувати” жодного разу не зустрічається у контексті, в якому йдеться про дві віри чи належність до двох віросповідань, у всіх випадках “двовірувати” означає “мати сумніви”, “довіряти двом різним судженням”, “роздвоюватися у виборі”. Іншими словами, слов'янським перекладачам напівскалькований неологізм “двовірувати” здавався таким, що відбиває роздвоєний стан свідомості людини у виборі, довірі, знанні тощо, тотожний сумніву, нерішучості, невпевненості, ваганням.

Зовсім іншого значення термін “двовір'я” набув на Русі в другій половині XI ст. Вже у літописній розповіді “Про вибір віри” латиняни відокремлені від православних не як християни, що відрізняються лише обрядом, а як люди іншої “віри”, в одному ряду з мусульманами та іудеями. Антилатинська полеміка, започаткована в середині IX ст. патріархом Константинопольським Фотієм, значною мірою активізувалася після розподілу церков 1054 р., і вже у другій половині XI – на початку XII ст. вилилась у створення низки антилатинських полемічних творів⁵⁰, знайшовши широке

відображення і в давньоруській літературі полемічного та епітимійно-канонічного характеру⁵¹. Дві найавторитетніші постаті цього часу – київський митрополит Георгій та ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосій – стали активними учасниками цієї полеміки.

У збірнику сповідальних правил та норм під назвою “Невѣдомы(х) словесъ. изложено Гевргіемъ. митрополито(м) Киевськымъ. Германи игоумену въпрашающу. вному повѣдающу”, нещодавно опублікованому за списком XV ст.⁵², зустрічаємо заборони, на зразок “не подобае(т) оубо оу латыни комканіа пріимати” або “не достоить в латыньстїи цр?кви сто□>ти и пнїна и(х) слоушати”⁵³. А. А. Турилов відносить появу цієї пам’ятки до третьої чверті XI ст., оскільки митрополит Георгій, грек за походженням, займав кафедру в Києві з 1061/62 по 1075 рр. Авторству Георгія належить також “Полеміка з латиною”⁵⁴, твір полемічного жанру, що ширше говорить про хибність “латинської віри.”

За подібним зразком написані й “Запитання благовірного князя Ізяслава про латинян” та “Слово про віру латинську чи варязьку”. Однак, якщо у “Невѣдомих словесах” й “Полеміці з латиною” митрополита Георгія та “Правилі церковному” його наступника на київській митрополичій кафедрі – Іоанна II (1076/1077 – 1089)⁵⁵ автори у критиці латинського обряду обмежувалися давньоруськими відповідниками грецької богословської термінології, то “Слово про віру християнську і латинську”, вміщене у Паїсіївському збірнику, називає православних, що прихильно ставляться до католиків і підтримують з ними тісні контакти, “двовірцями”: “аще ли начне(т). непрестанно хвали(т). и свою і чюжо [веру] то вѣрѣтае(т) таковыи •в~•вѣрѣць. близъ естъ ереси... аще ти ре(ч)ть прець сїю вѣру і вну б~ъ даль е(с). ты же ча(д) рци то ты кривовѣрѣнь мниши б~а •в~•вѣрна. то не слышиши (л) вканне разъвращене зльъ» вѣры. писанье гл~ть едина б~ъ едина вѣра.”⁵⁶.

Привертає увагу те, що авторами зазначених повчань у перших двох випадках були греки – митрополити Георгій та Іоанн II, а в останньому – русин. Звісно ж, за умови відсутності у грецькій мові поняття, аналогічного “двовір’ю”, жоден зі згаданих письменників грецького походження його не використав. Є цей термін лише у творі, що гіпотетично належить перу Феодосія, який, можливо, взагалі не знав грецької, однак, без сумніву, був добре знайомий зі слов’яномовним текстом Кормчої книги та “Слів Григорія Богослова”. Не менш показова й аргументація автора щодо іменування осіб, які відвідують католицьку службу “двовірцями” – “близъ естъ ереси”, тобто термін, безсумнівно, запозичений зі слов’янського перекладу антиеретичних повчань. Однак уже другий випадок вживання “двовір’я”: “мниши б~а •в~•вѣрна” яскраво ілюструє етимологізацію книжного болгарського слова через “два + віра”.

Авторство Феодосія Печерського є справді складним питанням⁵⁷, яке прямо не стосується даної роботи. І все ж варто зазначити, що за стилем написання повчання “Запитання благовірного князя Ізяслава про латинян” та “Слово про віру латинську чи варязьку” належать слов’яномовному автору. В період початку бурхливої антилатинської полеміки на Русі слово “двовір’я” ставало актуальним і одночасно містким. За умови сприйняття католицького обряду як “окремої віри” воно перетворювалося на нове, однак надзвичайно доречне у даній ситуації поняття. Показовим моментом може бути приклад його застосування в “Слові про казні Божі”⁵⁸. Пам’ятка приписується також Феодосію Печерському, однак, як і в попередніх випадках, не стовідсотково. До того ж до нас вона дійшла в яскраво компілятивному вигляді у списках кінця XIV – XV ст. У даному творі термін “двовір’я” застосовано саме в значенні присутності “іншовір’я”, “чужої віри”: “соврашающе(с) на іновѣрѣе. і пр#ще(с) по чюжеі вѣре. і хвал#ще чюжою вѣру. і дѣво~вѣрѣе люб#ще с тїми николи (ж) мира держа(т)”⁵⁹. Описання ж марновірства і язичницьких традицій пов’язується тут лише зепітетом “поганій”: “се бо не поганьски живем. аще вьср”#щемъ вѣрующе. аще бо кто оуср#щеть чернорисца. то възвращаеть#. или еединецъ. или свинью. то не поганьскии ли естъ се”⁶⁰.

Вживання терміну “двовірці” стосовно православних, що відвідують католицькі

служби, простежується й у більш чітко датованих письмових пам'ятках до кінця XIII ст. Зокрема, в Новгородській Кормчій 1280 р. вміщено “Запитання Кирика до Нифонта” (1130 – 1156), де стоїть заборона носити дітей до фрязького попа на молитву, бо це є “двовірство” – “а иже се носилі к вар#жському попу дѣти на мѣ-твѣ • г~• нѣ(д) влпитемъ~ ре(ч) зане же акы двовѣрци сѣтъ”⁶¹. Нагадаємо, що аналогічна заборона ходити до католицької церкви у “Невідомих словесах” не містить подібних пояснювальних означень. Її текст обмежується лише підкреслено чітким відокремленням християн обох обрядів. Однак сама пам'ятка доволі ясно вказує на знайомство Нифонта з творами “митрополита Георгія” та “Федоса”, що в сумі з повтором жанру творів свідчить про їх беззаперечний зв'язок⁶². Пізніші використання терміну “двовір'я” стосовно християн, які не досить чітко розмежовують обидва обряди, зафіксовані у списках XVI ст. (вони дослівно повторюють текст статті “Запитань Кирика до Нифонта”⁶³).

Окрему позицію займає згадка “двовір'я” у “Слові деякого христілюбця”. Поряд з наявністю складної компілятивної структури пам'ятка до того ж не має чіткого датування. Є. В. Анічков виділив кілька етапів редакторських правок, що сильно вплинули на її зміст⁶⁴. Однак навіть у визначеному ним “первісному” варіанті “Слово” є лише уривком збірки повчань невідомого автора. Воно містить завершений текст повчання рядовій пастві проти ідоложертвування, за ремаркою самого ж автора “написане ... в кінці життя”, а також уривок іншого повчання до “попів та книжників”, початок якого було втрачено ще в давнину і пізніше лише “реконструйовано” за допомогою цитат зі Старого Заповіту редактором. Саме останньому й належить заголовок: “слово~ нѣкоего хр~толбоца. и ревнителя по правой вѣрѣ”⁶⁵, а також початок, де від третьої особи пояснюється тема повчання: “ѣко же иль»» фезвѣт#нинѣ. заклавы иерѣ»» и жерца идольскъ»» числомъ Т иже ре~ ревни»» поревновахъ по г~и вседержители тако и се (і) кр~тъ»»нинѣ не мога терпѣти кр~тъ»»нѣ (во) дво(~)вѣрно живиши~...”⁶⁶. Час редакції дефектного тексту оригінального давньоруського повчання, очевидно, раніше другої половини XIV ст., оскільки він вже присутній у збірках кінця XIV ст. – Паісіївській і “Златая цепь”. Однак важко припустити, щоб початок твору й ім'я далеко не пересічного автора повчань “попам і книжникам” були безнадійно втрачені раніше XIII ст., що датує найімовірніший час редакції “Слова” все ж після монгольським часом.

“Слово Христілюбця” – перша і єдина пам'ятка, яка використовує поняття “двовір'я” щодо пережитків язичництва. Його відокремлена позиція на тлі інших пам'яток підкреслює нетипове застосування слова “двовір'я” і водночас свідчить про втрату його попереднього значення. Таке перетворення могло статися лише за умови поступової зміни ставлення до язичництва як “поганства”, “ідоложертвування” і захування його до системи вірувань. Цей процес добре простежується у збірках епітимійно-канонічних правил. Якщо в п. 20 “Невідомих словес” йдеться про накладення епітимії за спробу вдатися до ересі, то пізніші варіанти таких збірників (XIV – XVI ст.) розширюють перелік також і на іншовір'я взагалі, зокрема на іудаїзм та “поганську віру”⁶⁷. Те ж саме маємо й у розширенні заборон п. 92 “Невідомих словес”, який початково наказує християнам не брати виготовлені іудеями продукти харчування, а в подальшому такі накази поширюються і на латинян та поган, причому в переліку на першому місці стоїть саме означення “пога(н)”⁶⁸. Лише з поширенням значення терміну “віра” у XIV ст. на язичництво стало можливим і використання поняття “двовір'я” як “належності до двох вір” саме щодо християнства і язичництва, а не православ'я і католицизму, як було раніше.

Але, вочевидь, найяскравіше атиповість значення “двовір'я”, використаного редактором “Слова Христілюбця”, підкреслюється тим фактом, що серед великої кількості інших давньоруських повчань з елементами антиязичницької полеміки⁶⁹ жодне з них не вживає терміну “двовір'я”, часто повторюючи натомість інші означення: “словомъ нарѣвѣчається крс~тияни, а поганьски живуще”⁷⁰, “только слыпѣемъ христі»»не. а по житію еллини” тощо⁷⁰.

Доводиться констатувати, що усталений термін сучасної історіографії “двовір'я”, який для багатьох дослідників виступає оригінальним давньоруським означенням

співіснування християнства і язичництва протягом довгого періоду після християнізації Русі, відбиває насправді лише його “розширене” розуміння книжниками післямонгольського періоду, пов’язане з поступовою втратою язичництвом давньоруського означення “поганство”, “ідоложертвування” і зарахуванням його до розряду альтернативної “віри”.

Перекладний за своїм походженням термін “двовір’я”, який початково використовувався болгарськими книжниками як калька для означення понять, на зразок “розрізнятися” або “сумнів / невизначеність / двозначність”, у давньоруській церковній літературі набув зовсім іншого змістового навантаження. У другій половині XI – першій половині XII ст., коли після Схизми надзвичайно актуальною стала антилатинська полеміка, його було застосовано вже у значенні “хиткості, нетвердості православної віри” щодо католицизму. І тільки наприкінці XIII – першій половині XIV ст. термін “двовір’я” вперше і востаннє було застосовано для означення співіснування язичництва й християнства анонімним редактором під час реконструкції втраченої частини “Слова деякого Христолюбця”. Повчання набуло широкої популярності і неодноразово копіювалося в різноманітних церковних збірках, звідки даний термін й було запозичено саме у значенні “поєднання християнства і язичництва” дослідниками східнослов’янських вірувань другої половини XIX – початку XX ст. і звідки він перейшов у спадок сучасній історичній науці.

Скорочення:

- ОРЯС – Отделение русского языка и литературы Академии Наук
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
СдрЯ – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.)
СККДР – Словарь книжников и книжности Древней Руси
СРЯ – Словарь русского языка XI – XVII вв.
СсС – Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы ИРЛИ
ЧОИДР – Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете

Джерела та література:

1. *Костомаров М. І.* Слов’янська міфологія. – К., 1994; *Срезневский И. И.* Роженицы у славян и других языческих народов. – СПб., 1855; *Афанасьев А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу. М., 1994. – Т.1-3; *Веселовский А. Н.* Разыскания в области русского духовного стиха. XI – XVII // ОРЯС. – СПб., 1889. – Т. XLVI. – № 6.
2. *Архиепископ Филарет (Гумилевский).* История Русской Церкви. В пяти периодах. (988-1826). – СПб., 1894; *Митрополит Макарий.* История Русской Церкви. – СПб., 1864-1886; М., 1994-1998; *Аничков Е. В.* Язычество и древняя Русь. – М., 1914; *Гальковский Н. М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – М., 1913, 1916. – Т. 1-2; *Голубинский Е. Е.* История Русской Церкви – М., 1901. – Т. 1. (1997-1998); *Флоровский Г. В.* Пути русского богословия. – Paris, 1937.
3. *Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. – М., 1976. – С. 215.
4. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. – М., 1981; *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. – М., 1987; *Русанова И. П., Тимошук Б. А.* Языческие святилища древних славян. – М., 1993; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей. – М., 1974; *Успенский Б. А.* Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., 1982; *Толстой Н. И.* Очерки славянского язычества. – М., 2003.
5. Огляд літератури див.: *Коча Б. С.* Язычество в Древней Руси // Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978. С. 166-176; *Петрухин В. Я.* Язычество славян в свете междисциплинарных исследований // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1984. – С. 244-251; *Осипова О. С.* Двоеверная традиция как проявление архетипа (на материалах церковных обличений) // Философские и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли. – М., 2000. – С. 60-61.
6. *Левин И.* Двоеверие и народная религия в истории России. – М., 2004. – С. 11-12, 34.
7. *Комарович В. А.* Культ рода и земли в княжеской среде XI – XII вв. // Труды отдела древнерусской литературы. – Л., 1960. – Вып. XVI. – С. 84-104.
8. *Barford P. M.* The Early Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. –

- London, 2001. – P. 224; *Левин И.* Двоеверие и народная религия в истории России. – М., 2004. – С. 11-12, 34.
9. *Петрухин В. Я.* «Боги и бесы» русского средневековья: род и рожаницы и проблема древнерусского двоеверия – С. 323.
10. *Толстой Н. И.* Избранные труды. – М., 1998. – Т. II.; *Толстой Н. И.* Очерки славянского язычества. – М., 2003; *Живов В. М.* Двоеверие и особый характер русской культурной истории // *Philologia slavica*. К 70-летию академика Н. И. Толстого. – М., 1993. – С. 50-60; *Петрухин В. Я.* Язычество славян в свете междисциплинарных исследований // *Древнейшие государства...* – С. 244-251; *Петрухин В. Я.* Древнерусское двоеверие: понятие и феномен // *Славяноведение*. – 1996. – №1. – С. 44-47; *Петрухин В. Я.* Боги и бесы русского средневековья... // *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*. – М., 2000. – С. 315-343; *Петрухин В. Я.* Древняя Русь. Народ. Князья. Религия // *Из истории русской культуры*. – М., 2000. – Т. 1. – С. 11-410.
11. *Петрухин В. Я.* «Боги и бесы» русского средневековья... – С. 335-336.
12. *Степанов Ю. С.* Константы: Словарь русской культуры. – М., 2001. – С. 601-602.
13. *Зубов М. И.* Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва. – Одеса, 2004. – С.70.
14. *Lampe G. W. H.* A Patristic Greek Lexicon. – Oxford, 1961; *Liddle H. G., Scott R. A.* Greek-English Lexicon. – Oxford, 1996; *Lexikon zur Byzantinischen Grdzitdt besonders des 9. – 12. Jahrhunderts / Erstelt von E. Trapp*. – Wien, 1996. – 2. Faszikel.
15. Огляд літератури див.: *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988 – 1237 гг.). – СПб., 1996. – С. 157-163.
16. Там само. – С. 294 – 301.
17. СККДР. – Вып. I (XI – первая половина XIV в.). – Л., 1987. – С. 457-459.
18. Детальний розгляд проблеми див.: *Щанов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI – XIII вв. – М., 1978.
19. *Бенешиевич В. Н.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. – СПб., 1906. – Т. I. – Л. 266б.
20. *Lampe G. W. H.* Ibid. – P. 362; *Liddle H. G., Scott R. A.* Ibid. – P. 416, 417.
21. *Щанов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие... – С. 218-219.
22. СДрЯ. – М., 1990. – Т. III. – С. 112.
23. *Венецьеву W.* Spuren der Werke des Dgypters Rhetorios, des Livius Andronicus und des Ovidius in altslavischer Ёbersetzung // *Byzantinische Zeitschrift*. – Leipzig, 1925. – Bd. 25. – S. 310-312.
24. СЛДрЯ. – Т. I. – С. 29.
25. СДрЯ. – Т. III. – С. 112.
26. Переклад грецького тексту за виданням: *Patrologia graeca*. – Т. 35. – Col. 909.
27. *Lampe G. W. H.* Ibid. – P. 93.
28. *Liddle H. G., Scott R. A.* Ibid. – P. 90.
29. СДрЯ. – 112.
30. Переклад грецького тексту за виданням: *Patrologia graeca*. – Т. 35. – Col. 915.
31. СДрЯ. – Т. III. – С. 112.
32. СДрЯ. – Т. III. – С. 111-117.
33. *Бенешиевич В. Н.* Указ. соч. – Л. 248б.
34. *Lampe G. W. H.* Ibid. – P. 356.
35. *Соболевский А. И.* Особенности русских переводов домонгольского периода // Труды девятого Археологического съезда в Вильне. – М., 1897. – С. 53-61; *Алексеев А. А.* Кое-что о переводах в Древней Руси (по поводу статьи Фр. Дж. Томсона “Made in Russia”) // ТОДРЛ. – СПб., 1996. – Т. XLIX. – С. 278-296.
36. *Thomson F. J.* A Guide to Slavonic Translation from Greek down to the End of the XIV th Century Славянская палеография и дипломатика. – София, 1980. – С. 27-36; *Thomson F. J.* “Made in Russia”: A Survey of the Translations Allegedly Made in Kievan Russia // *Millennium Russiae Christianae: Tausend Jahre Christliches RuЯland, 988 - 1988*. – Kцln; Weimar; Wien, 1993. – P. 295-354.
37. *Калянов А., Моллов Т.* Слово на Тълкувателя – един неизползван източник за старобългарската митология // *Българска етнология*. – София, 2002. – Бр. 4. – С. 25-41.
38. *Горский А. В., Невоструев К. И.* Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. – М., 1859. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 1-43; М., 1859. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 288-318.
39. *Leskien A.* Die Ёbersetzungkunst des Exarhen Johannes // *Archiv fцr slavische Philologie*. – Berlin, 1903. – В. 25. – S. 48-66.
40. СДрЯ. – Т. III. – С. 115.
41. СсС. – С. 361.
42. СДрЯ. – М., 2002. – Т. V. – С. 245.
43. *Lampe G. W. H.* Ibid. – P. 93.
44. СДрЯ. – М., 2002. – Т. V. – С. 244-245.
45. *Бенешиевич В. Н.* Указ. соч. – Т. I. – Л. 114а; л. 140а; л. 181б.

46. *Lampe G. W. H. Ibid.* – P. 114.
47. *Бенешиевич В. Н.* Указ. соч. – Т. I. – Л. 147а.
48. Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков). – М., 1994. – С. 165.
49. *Lampe G. W. H. Ibid.* – P. 1082-1083, 1227, 580, 315, 1054, 382.
50. *Бармин А. В.* Греко-латинская полемика XI – XII вв. (опыт сравнительного рассмотрения и классификации) // Византийские очерки. – М., 1996. – С. 101-115; *Бармин А. В.* Слово “Об опресноках” Иоанна Клавдиопольского // Византийские очерки. – СПб., 2001. – С. 141-166.
51. *Попов А.* Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян (XI – XIV в.). – М., 1875.
52. *Турилов А. А.* Ответы Георгия, митрополита Киевского, на вопросы игумена Германа – древнейшее русское «вопросание» // Славяне и их соседи. – М., 2004. – Вып. 11. Славянский мир между Римом и Константинополем. – С. 261-262.
53. Там само. – С. 240, 241.
54. *Бенешиевич В. Н.* Указ. соч. – Т. II. – С. 278.
55. Там само. – С. 77-86.
56. СДрЯ. – Т. III. – С. 112.
57. *Подскальски Г.* Указ. соч. – С. 158-159.
58. Сочинения преп. Феодосия Печерского, в подлинном тексте / Пригот. к изд. еп. Макарием // Ученые записки II Отделения Академии Наук. – 1856. – Вып. 2. – С. 193-197.
59. СДрЯ. – Т. III. – С. 112.
60. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. 2. – Ст. 159.
61. СДрЯ. – Т. III. – С. 112.
62. *Турилов А. А.* – С. 221-224.
63. СРЯ. – М. 1977. – Вып. 4. – С. 184.
64. *Апичков Е. В.* Указ. соч. – С. 26-49.
65. *Гальковский Н. М.* Указ. соч. – Т. II. – С. 41
66. *Гальковский* Там же. – С. 41.
67. *Турилов А. А.* Указ. соч. – С. 237.
68. Там само. – С. 250-251.
69. *Гальковский Н. М.* Указ. соч. – Т. II.
70. ПСРЛ. – Т. 2. – Ст. 159; *Гальковский Н. М.* Указ. соч. – Т. II. – С. 68, 61.

Людмила Костенко

КОЖУМ'ЯЦЬКЕ І ШЕВСЬКЕ РЕМЕСЛО У МІСТЕЧКУ СЕДНЕВІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Дослідження ремісничих осередків Чернігівщини було започатковано у кінці XVIII ст. А. Шафонським. У др. пол. XIX – на поч. XX ст. вони вивчалися за розпорядженням уряду Російської імперії, до якої тоді входила Лівобережна Україна. Ця робота виконувалися з метою виявлення потреб та стану кустарних промислів, які були важливою ланкою тодішньої економіки. Завдання уряду виконували інженери, працівники статистичних управлінь, члени земства та інші. Серед них Н. Покульський, Н. Шевлягін, Л. Плавтов та інші. Зібрані матеріали друкувалися у земських збірниках Чернігівської губернії та видавалися окремими працями.

Шкіряні ремесла Чернігівщини потребують подальшого вивчення з метою реконструкції їх історичного розвитку. Ми зупинимось на кожум'яцькому та шевському заняттях містечка Седнева. Для їх дослідження залучимо історичні джерела та матеріали, зібрані у польових експедиціях.

Ремесла, пов'язані з обробкою шкіри та виготовленням взуття, належать до дуже давніх. Глибоке коріння, очевидно, мають і шкіряні заняття Седнева, яке, на думку істориків, було найдавнішим містечком Чернігівської землі¹. У кінці XVIII століття воно було відоме як один із найбільших шкіряних осередків Чернігівщини². Ці заняття, за даними вчених, тут переважали і в XIX та на початку XX століття. Шкіряний промисел виник у Седневі завдяки розведенню тут та у сусідніх місцевостях худоби. Крім того, на півночі Чернігівщини добували необхідні інгредієнти для вичинки шкіри: вапно, кору, дьоготь³. Розвитку у Седневі ремесел та торгівлі сприяло і те, що він був центром козацького сотенного управління, тут проживали сотник, старшини, також була

розміщена протопопія - окружне духовне управління⁴.

Найдавнішим шкіряним взуттям, яке колись вмів виготовити кожен чоловік, були постולי. Вони шилися з грубої сиром'ятної шкіри, закривали ступню та кріпилися до ноги за допомогою зав'язок. Чоботи були досконалішим витвором людських рук, їх виготовляв ремісник, якого у Седневі називали «швец». Майстра, котрий вичиняв шкуру, тут іменували «кожем'якою». Чоботи, за даними вчених, колись носили тільки заможні верстви населення. Зокрема за часів Київської Русі їх мали князі, бояри, заможні городяни. Масово шкіряне взуття почали носити в Україні у кінці XVIII століття⁵. Якраз на цей час, за відомостями дослідника А.Шафонського, у Седневі розвивався кожум'яцький промисел.

Приблизно з XV століття ремісники однієї або кількох професій об'єднувалися у цехи. У Седневі у XVII ст. при православному братстві були засновані ковальський, калачницький, кравецький (разом з кушнірським) та шевський цехи. До останнього, крім шевців, входили і кожум'яки⁶. Цехові ремісничі об'єднання виконували завдання організації виробництва, збуту продукції, охорони економічних інтересів ремісників. Вони також брали участь у охороні та обороні міста. Кожний цех діяв за певним статутом, мав свою атрибутику і символіку: емблему із зображенням знарядь праці, прапор, цехову печатку а також скриньку, де зберігалися цехові гроші. Крім того, ремісники одного цеху відвідували окрему церкву або каплицю, мали у храмі свою ікону⁷.

Шевський цех Седнева проіснував до XIX століття та зберіг до того часу свій устрій та звичаї. Керував седнівськими шкіряниками «цехмістр». Він мав помічника, якого називали «молодший». Інші цехові ремісники поділялися на «старших» і «молодших» та іменували себе «братчиками». Бажаючий вступити до цеху мав зробити грошовий внесок, сума якого була довільною. Зокрема, багатший ремісник міг пожертвувати до цехової каси до 15 рублів. Майбутній член цехового братства також мав «зробити красу», тобто влаштувати для ремісників гостину.

До цехових ремісничих звичаїв належало і свято вшанування вогню. Його відзначали восени, коли дні ставали коротшими і з'являлася потреба працювати при свічці або лучині. У Седневі це свято називали «Женити свічку». Напередодні його відзначення «варили меди» (хмільний напій) та «сукали» (виготовляли) свічку, її вага могла сягати «півтора пуда» (близько 24 кг), висота від «4 - 14 вершків» (17,5- 61,5 см) до «2-3 аршинів» (1,4- 2,2 м). Для неї робили спеціальний дерев'яний підсвічник, оздоблений різьбою. До свята також виготовляли свічки меншого розміру, які ставили у церкві. Увечері головну свічку урочисто запалювали, після того сідали за святковий стіл. Свічка горіла всю ніч, ремісники у цей час частувалися, танцювали, співали⁸.

Свято «Женити свічку» пов'язане з давніми віруваннями, за якими вогонь сприймався як жива істота. Очевидно, застїля біля свічки, передбачало спільну з ним трапезу. Це робилося з метою задобрити вогонь, щоб мати від нього добру службу, а не шкоду. Щоб не гнівати стихію, до свята при свічці не працювали. Після нього можна було починати роботу вдосвіта та майструвати до пізньої вночі.

Цеховики Седнева частіше виготовляли речі для ринку, іноді на замовлення⁹. Вони збували свої вироби біля приміщення шевського цеху, де були влаштовані прилавки. Цеховики також брали участь у місцевих ярмарках, які у XVIII столітті у місцевості Млини відбувалися двічі на рік: у дні святих Іллі та Миколи. Багато товарів у Седнів тоді привозили чумаки, які, напевно, купували для себе вироби місцевих шкіряників. Седнівські цеховики продавали свій товар і на місцевих базарах, що проходили тут щоп'ятниці¹⁰. У кінці XVIII століття ремісники Седнева, за даними А.Шафонського, вичиняли шкури у значних розмірах, свій товар продавали на ярмарках Чернігова, Ніжина, Глухова, Прилук¹¹.

Приблизно з другої половини XIX століття ремісничі цехи Чернігівщини внаслідок розвитку капіталізму почали розпадатися. Тоді частина шкіряників стала працювати одноосібно, багатші з них створили кустарні підприємства, до яких входили члени родини або господар та наймані робітники. У цей час у Седневі та інших містечках Чернігівщини почали з'являтися капіталістичні шкіряні заводи, які складали конкуренцію кустарям. На них застосовувалися передові на той час технології та інгредієнти, кожум'яки ж виробляли шкіру прадідівськими методами. З розвитком заводського виробництва стала дорожчати і сировина, яка скуповувалася для новостворених заводів.

З цієї причини частина кустарів покинула своє ремесло, інші, навпаки, підвищили рентабельність своїх підприємств та почали виготовляти якісніший товар¹².

За відомостями 1865 року, у Седневі налічувалося 10 великих шкіряних підприємств, частина з них була кустарною. Їх господарями були козаки Батурин, Блинець, Ющенко, Кріт, Божок, міщани Шевель, Положечка, Мехеда, Хмарило, купець Усатий. Вони мали від 2 до 4 чанів, у рік виробляли від 120 до 750 одиниць шкір на суму від 300 до 3 700 рублів¹³.

За відомостями 1890 року, на підприємстві, яке належало козаку Ющенку, застосовувався кінний двигун. Купець Батурин, крім цього, мав паровий котел¹⁴. Ще однією новинкою цього часу були спеціальні заводи для подрібнення кори, які працювали на часовому рушії. Раніше цю операцію виконували кінною або ручною ступами¹⁵.

У 1892 році дослідники нарахували у Седневі 50-60 дворів кожум'як. Вони мали 2-3 невеликих чани для зоління і стільки ж для дублення. У рік виробляли 80-100 шкір, одночасно в чани накладали 10-12 шкур і повторювали цю операцію 4 рази влітку і 3 - зимою¹⁶.

За відомостями 1894 року, у Седневі налічувалося 40 шкіряників¹⁷. У 1914 році тут було 31 кустарне підприємство. У кожному з них вироблялося близько 200 шкір на рік.

На кустарних підприємствах Седнева робота була сезонною, шкіру тут вичиняли з березня по листопад. Робітників наймали на кілька днів або на місяць. Поденний робітник отримував 40-50 копійок, харчувався за рахунок господаря, помісячний на тих же умовах заробляв 10-12 рублів¹⁸. На підприємствах козака Ющенка та купця Батурина строковим працівникам платили 80 рублів за сезон, поденним - 30 копійок. Робочий день тривав 12 годин¹⁹.

Сировину седнівським кожум'якам поставляли торговці з Чернігівської, Мінської, Курської губерній, на місцевих базарах цього товару іноді було до 200 возів. Крупні кустарі також знаходили сировину по селах²⁰.

Складники для виготовлення шкіри у Седневі використовували привозні та місцеві. Зокрема березовим і сосновим дьогтем їх забезпечували кустарі містечок Семенівка та Березна²¹. Вапно на седнівські базари привозили з Новгородка - Сіверського, продавали по 20-25 копійок за пуд. Інші матеріали були місцевими, дубова кора коштувала 3 рублі за віз, 20-30 копійок за пуд, лозова кора - 40-50 копійок за пуд, зола - 50 коп. - 1 руб за віз²².

У XIX - на поч. XX ст. кожум'яки Седнева продавали свої виробы на місцевих ярмарках, яких на цей час проводилося три - у дні Святих Іллі, Дмитра та у Переплавному Середу (після Великодня). Непоганий збут товару мали вони і на ярмарках Чернігівської губернії, зокрема, у містечках Березному, Чернігові, Мені²³. Шкіри продавали поштучно або міряли на пуди, матеріал на підшви попередньо краяли на смуги.

У Седневі у кінці XIX на початку XX століття шкіру виготовляли зі шкур коней, корів, биків, волів, зрідка телят. Тут була розповсюджена проста шкіра, сира юхта, суха юхта, підощва.

Перш ніж приступити до технологічних операцій, зі шкур знімали «навал» (бруд). Для цього їх вимочували в озерах, річках, копанках (виритих ямах у низькому місці). Седнівські кожум'яки це робили у річці Снов, яка протікає поблизу. Недалеко від води вони будували і свої помешкання, і відповідно місце їхнього проживання називалося Кожем'яки (тепер вулиця Кожум'яцька).

Для виготовлення простої шкіри сировину спочатку піддавали «золінню». Для цього її вміщували у великі дерев'яні діжки («кадки»), які в середньому були розраховані на 75 шкур²⁴. Там їх пересипали сумішшю гашеного вапна та золи, тоді через наповнену вапном корзину заливали водою. У цьому розчині шкіри перебувала 3 тижні, кожні 5-7 днів їх перебирали²⁵.

Після того зі шкур можна було знімати шерсть. Цю операцію робили на дерев'яних колодах пругом коси (її тупим кінцем) або «тупиком» (металева пластина з ручками по боках)²⁶. Після того шкіри пускали на «обжор» - дозольовали їх у попередньому розчині, додаючи невелику кількість золи і вапна. Ця операція тривала тиждень.

Після «обжора» шкіри міздили - за допомогою шматка коси очищали їх від м'яса та жиру²⁷. Це робили на «кабилкі» - дерев'яній півколоді, яку припирали до стіни під нахилом²⁸. Після того шкіри промивали у воді від вапна. Тоді їх «косували» - за допомогою коси знімали залишки шерсті. Далі шкіри вміщували в іншу «кадку», де

витримували у квасному розчині (використана дубильна речовина), у який додавали борошно. Через короткий час шкури «дубили» - посипали дубовою або вербовою корою і в розправленому вигляді складали у попередній посуд. «Дубів давали» в середньому чотири, при поступовому збільшенні дубильного матеріалу. У кожному «дубі» шкури лежали тиждень – півтора²⁹. Щоб визначити готовність товару, його надрізували, якщо проглядалося «живе» м'ясо, шкіра була ще не дороблена – «сириця». Процес виготовлення простої шкіри тривав у середньому 40 днів. Після дублення її висушували, влітку на повітрі, зимою на печі або продавали мокрою³⁰. Проста шкіра на вигляд була товстою, грубою, жовтуватого кольору.

Юхтова шкіра була досконалішим товаром, ніж проста, і рецепт її виготовлення був трохи інакший. Шкури для юхти спочатку золили вапном, попередньо розведеним на молоці, та потажем. У цьому розчині їх тримали 2-3 тижні. Знявши шерсть, кілька разів перемивали і топтали ногами, щоб видалити залишки вапна³¹. Далі шкури пускали на «обжор», знімали з них «міздру», тоді внутрішню сторону обробляли бруском для точіння, зовнішню («лицо») «косували» уламком коси³². У товстих місцях їх підстругували, знову промивали і топтали.

Після цих операцій шкури вміщували в теплий розчин пташиного посліду («шакшу»), де витримували 2-3 доби, перебираючи по кілька разів на день. Тоді шкури промивали, витоптували і заливали слабким розчином дубильної речовини («соком»), у якому вони мокли 2-3 дні. Після того їх «дубили» протягом 2 місяців.

Якщо бажали отримати мокро юхту, шкіру після «дублення» фарбували, змащували дьогтем і на цьому її обробка закінчувалася³³. Коли мали на меті виготовити суху юхту, шкіру обробляли ретельніше. Її змащували дьогтем, висушували, відволожували. Після того шкіру розминали («правили») за допомогою «штріховця» - металевої пластини з дерев'яною ручкою, яка на кінці мала перетинку (довжина інструмента близько 70 см). Для цього її вішали на жердку, лівою рукою притримували, а правою розгладжували «штріховцем»³⁴.

Щоб шкіра стала гладенькою, її накатували «пробковою катушкою» (металевою пластиною), розстеливши на спеціальному столі-катку. Після того її підстругували та знову накатували. Тоді за допомогою «рольки» (сталевого катка із зубцями) наносили на шкіру малюнок методом тиснення³⁵. У Седневі такі відбитки називали «вівсянка» (ромбики), «просянка» (кружечки)³⁶.

Фарбували юхту частіше у чорний колір, змащуючи її розчином залізного купоросу. Чорний колір отримували завдяки поєднанню дубильної кислоти, якою була насичена продублена шкіра, та окису заліза³⁷. Фарбували юхту і відваром сандалу (барвник рослинного походження червоного або жовтого кольорів), закріплювали колір настоєм заліза на квасі³⁸. Після фарбування юхту змащували дьогтем.

Частина седнівських кожум'як виготовляла підошву. Добрим матеріалом для неї були волові шкури. Ця сировина була дорожчою за інший товар, вимагала довшої обробки та більше підсобних матеріалів. Підошву виготовляли різних сортів: зольну, хлібну, сокову, спиртову та комбіновану. Для отримання потрібного товару шкури відповідно витримували у зольному, борошняному, соковому розчинах, у слабому розчині сірчаної кислоти. Вичинка підошви, особливо сокової, тривала 5-7 місяців³⁹.

У Седневі робили переважно прості сорти шкіри. Суху юхту вперше почали виготовляти у кінці XIX століття на капіталістичних заводах. Підошву у містечку робили десять, а згодом чотири шкіряних підприємства, одне з яких було не кустарне⁴⁰.

У Седневі у кінці XIX століття ціни на сирий і вироблений товар були у таких співвідношеннях: сира конина коштувала 3 руб., вироблена - 3.50- 4.50; сира ялова шкіра на «сапожний» (простий) товар і юхту - 4-5 руб., вироблена - 6-7 руб., бичача шкіра - 8-9 руб., вироблена – до 15 руб., пара підошв коштувала - 35-45 коп., пуд юхти - 6.50-7 руб.⁴⁰ На початку XX століття, коли ціни на сировину зросла, сира яловича шкіра коштувала 7р. 25 коп., вироблена - 9р. 25 коп.⁴²

Крупні кожум'яки для ведення справи брали у Чернігівському банку кредит, який становив 8 % річних, для дрібних кустарів така послуга від держави не була передбачена. Через нестачу обігових коштів багато кожум'як залежали від скупників, оскільки брали у них товар у борг. Позичку віддавали шкірами з великою невигодою для себе⁴³. Багато чернігівських шкіряників кредитувалися у євреїв, термін позички становив 2-3 тижні, рідше 2 місяці, відсотки сягали до 100% річних⁴⁴.

Умови праці кожум'як залежали від їх економічного стану. Три багатих кустарі Седнева мали для роботи окремі великі приміщення. У деяких кожум'як були спеціальні плетені повітки, де розміщувалася кінна ступа для товчення кори⁴⁵. Небагаті кустарі влітку працювали у господарських прибудовах, зимою – у своїх житлових приміщеннях. Тоді зольний чан закопувався у землю, дубильний розміщувався на долівці, він, накритий дошками, міг служити за стіл або ліжко⁴⁶.

Седнівські кожум'яки мали родючі землі, проте свою опору бачили у промислі. Серед них були крупні землероби, які розбагатіли від промислу, а також безземельні, більшість яких також були заможними⁴⁷.

Після проголошення на початку ХХ століття в Україні радянської влади кустарям заборонили самостійно працювати. Для забезпечення населення взуттям їх об'єднали у кожум'яцкі та шевські артілі, подібне підприємство існувало до 1930 року і в Седневі.

У Седневській “артілі шкіряників” використовували технології капіталістичних шкіряних заводів. Там існувало розділення праці, діяло кілька цехів – зольний, дубильний, посадочний. У першому шкіри золили, знімали з них шерсть, міздили, косували, у другому їх дубили, у третьому, посадочному цеху, “тягнули витяжки” – з цілого шматка шкіри робили заготовки для чобіт у вигляді халяв з головками. Технологія їх виготовлення була такою: шматок вичиненої шкіри з вивороту мастили тістом і насаджували на “кручок” - дерев'яну дошку у формі чобота, там її закріплювали цв'яхами; нижні частини шкіри надрізали, щоб вона краще тягнулася, тоді, рухаючи по поверхні шкіри “собачкою” (нагадувала сапку з коротким держаком), надавали їй потрібної конфігурації. По завершенні роботи заготовку знімали з “кручка”, заламували її носову частину, щоб не порушилася зафіксована форма, і вішали для сушіння. Після того шкіру розгладжували, пом'якшували і чорнили. Це робили в артілі юхтарі⁴⁸.

У ті часи поряд з артільним виробництвом шкіри існував підпільний кустарний промисел. Причина цього явища – недостатнє забезпечення населення взуттям державними шкіряними підприємствами. Індивідуальне виготовлення шкіри переслідувалося владою. До кожум'як серед ночі приходили фінагенти, знищували товар, а їх віддавали до суду. Попри це кустарі не кидали свого ремесла, бо через малі заробітки в артілях перебували на межі виживання⁴⁹.

Багато шкіри виготовляли у Седневі і під час війни 1941-1945 років та у післявоєнний період. Така діяльність, як і раніше, була небезпечною, за неї засуджували до 5 років ув'язнення. Попри це шкіряні промисли у Седневі проіснували до 50- 60-х років ХХ століття, доки у магазинах з'явилася достатня кількість взуття.

Підпільні кустарі виготовляли простий товар, юхту, підощву, а також хром, рецепт якого перейняли на державних шкіряних заводах. Кожум'яки тоді мали у роботі 1-6 ялових шкур. Вапно купували в магазинах Чернігова. Дьоготь, як і давніше, привозили з Березни та Семенівки. Для дублення шкір використовували дубовий екстракт, який діставали у місті Василькові Київської області та в містах Гомелі і Речиці (Білорусія). Кору добували і старим способом, її драли з молодого дуба, сушили в печі, ламали і товкли в ступі на борошно.

Хром виготовляли зі шкур молодих телят або лошат. Пошиті з такого товару чоботи були набагато легшими і красивішими від юхтових. Шкіру на хром вичиняли так само, як і на юхту. Після того її вмщували у посуд, який поступово заповнювали хімічним розчином, де на 10 літрів води додавали 0,5 кг хромпіка (камінь або порошок), 0,5 літра сірчаної кислоти, півсклянки цукру. Готовність шкіри перевіряли, здавлюючи її руками, якщо вона давала білизну – була готова. По завершенні операції хромову шкіру зволожували, розтягували руками. Тоді щіткою наносили на її лицьову сторону “нігресін” (фарбу). Після того шкіру змашували машинним маслом, з вивороту стругали “стругом”, роблячи її м'якшою і тоншою.

Виготовлений товар седнівські кустарі продавали на місці, а також возили його на базари міст Чернігова та Березни, у останньому тоді існував шевський промисел. У 50-х роках просту цілу шкіру продавали за 200 рублів, такий товар на підощви за 25-30 рублів, на халяви і переди за 20 рублів. Хромову шкіру, “трюхпарку” (на три пари чобіт), продавали за 300 рублів, подібний товар на халяви і переди - за 70 рублів⁵⁰.

Кожум'яки Седнева на той час були заможнішими від своїх земляків. Їхні сини, які теж вичиняли шкіри, були вигідною партією для одруження. Їх жартома порівнювали з іншими седнівцями: «Кожем'яки - багатші хлопці, а шляховці (що живуть понад шляхом) голодранці».

Частина седнівських кожум'як була одночасно і шевцями, тобто з власноруч обробленої шкіри шили чоботи. У післявоєнний період цим ремеслом займалися майже у кожному четвертому дворі, робота тривала з осені до весни. Седнівські шевці забезпечували взуттям не тільки місцеве населення, але й жителів ближніх сіл. За давнім звичаєм, вони поселялися в окремій родині і обшивали всіх її мешканців, там же ночували і харчувалися. Плату за роботу отримували продуктами, частіше зерном⁵¹.

У післявоєнний час шевці Седнева шили чоботи з простої шкіри, юхти та хрому. Їх крій для чоловіків та жінок був однаковий. З простого та юхтового товару шили витяжні чоботи, заготовку для них витягували на «кручку», як це робили у згаданій вище артїлі. У Седневі також шили чоботи «в шийку», вони зшивалися з двох частин - «халаяв» та «головок», останні мали посередині «шийку» або «язичок». «Головки» для чобіт витягували на «полукручку» (кручок без верхньої частини). У пізніші часи їх почали викроювати. «Головки» до халаяв пришивали вручну або швейною машинкою. Розповсюдженням було до старих халаяв пришивати нові «головки», такі чоботи вже називали «прішвами».

Кращим взуттям у післявоєнний період були хромові чоботи, які шилися виключно «в шийку». Вишуканими вважалися хромові чоботи під назвою «джімі». Вони мали широкий продовгуватий передок («ніс»), низький каблук, високі при литці халаяви «в гармошку», до чоловічого варіанту з внутрішнього боку пришивалися «вуха», щоб їх було зручно взувати. Чоботи ніколи не утеплювалися, натомість зісподу мали «підклеюку» з м'якої овечої шкіри чи полотна.

Працювали седнівські шевці за маленьким столиком, який називали «верстак», у ньому була скринька, де лежало шевське знаряддя. Столик стояв біля вікна, напроти печі. Викроювали шкіру на дошці, яка називалася «кройніца». Шили чоботи за допомогою шила, яким у потрібному місці робили отвір, та просмоленої конопляної нитки, до котрої замість голки була прикріплена свиняча щетина. Підшову до чобіт підбивали кленовими гвіздками⁵².

Розглянувши кожум'яцьке та шевське ремесла Седнева, визначимо на його основі основні етапи розвитку шкіряного виробництва Чернігівщини:

1. Період від найдавніших часів до кін. ХУІІІ ст., коли шкіряного взуття шили порівняно небагато;
2. Кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст., коли шкіряники забезпечували взуттям широкі верстви населення;
3. Поч. ХХ ст. – 60-і роки ХХ століття, коли шкіряні ремесла та промисли почали занепадати та остаточно зникли.

Джерела та література:

1. Історія міст і сіл. Чернігівська область.- К., 1972. - С. 407.
2. А.Шафонський. Черниговского намесничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 318.
3. М.Домонтович. Материалы для географии и описания России. Черниговская губерния. – Спб., 1865. – С. 281.
4. Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. - № 11. – С. 75.
5. Т. Ніколаєва. Історія українського костюма. – К., 1996. - С. 37.
6. Земский сборник... - С. 70.
7. В.Балушок. Світ Середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С. 13, 16-17.
8. Земский Сборник... - С. 70, 72.
9. В.Балушок. Світ середньовіччя ... - С. 12.
10. Земский сборник ... - С. 74.
11. А.Шафонський. Черниговского намесничества ... - С. 318.
12. Л.Плавтов. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Ч., 1914. – С. 100.
13. М. Домонтович. Материалы ... – С. 60.
14. Чернігівський облдержархів. - Ф. 20, оп. 12, д. 242, л. 192.
15. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 75, 77.
16. В.Каталей. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Спб., 1892. - Т. 1. - С. 284.
17. Н.Шевлягин. Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской, Полтавской,

Харьковской и Курской губерний // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Спб., 1894. - Т. 2. – С. 211.

18. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 64, 71, 86.
19. Чернігівський облдержархів... - л. 192.
20. Н.Шевлягин. Кожевенное производство ... - С. 210.
21. Записано у с. Седнів Чернігівської області Чернігівського району від кожум'яки і шевця Шевченка Михайла Петровича, 1921 р.н.
22. Н.Шевлягин. Кожевенное производство... - С. 112.
23. Земский сборник ... - С. 84.
24. Л. Плавтов. Краткий обзор - С. 92.
25. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 211.
26. Записано у с. Седнів від кожум'яки Куся Петра Івановича, 1921 р.н.
27. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 211.
28. Записано у с. Седнів від кожум'яки Куся Петра Івановича.
29. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 211.
30. Записано у с. Седнів від кожум'яки і шевця Шевченка Михайла Петровича.
31. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 112.
32. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 80.
33. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С.112.
34. Записано у с. Седнів від кожум'яки Куся Петра Івановича.
35. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 81.
36. Записано від кожум'яки Куся Петра Івановича.
37. Техническая энциклопедия. Кожевенное производство. - Спб., 1865. – С. 4.
38. Н.Шевлягин.Кожевенное ... - С. 112.
39. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 211.
40. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 68.
41. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 112.
42. Л.Плавтов. Краткий обзор... - С. 90.
43. Н.Шевлягин. Кожевенное ... - С. 213.
44. Е.Андреев. Кустарная промышленность в России. - Спб., 1885. - С. 50.
45. Л.Плавтов. Краткий обзор ... - С. 73, 74.
46. Там само. – С. 74.
47. Там само. - С. 69, 70.
48. Записано від кожум'яки Куся П.І.
49. Польові дослідження автора на Чернігівщині.
50. Записано від кожум'яки Куся П.І. та кожум'яки і шевця Шевченка М.П.
51. Записано у с. Седнів від Крепкої Катерини, 1939 р.н.
52. Записано у с. Седнів від кожум'яки Куся Петра Івановича, кожум'яки і шевця Шевченка Михайла Петровича, від нащадка кожум'яки і шевця Кожум'яченка Михайла Олександровича, 1926 р.н.

Ірина Мошик

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ГЛУХІВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ЯК ОСЕРЕДКУ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПЕРШІ РОКИ ВІДНОВЛЕННЯ ЙОГО РОБОТИ ПІСЛЯ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Активізація досліджень з історії формування нової української інтелігенції радянською владою, що спостерігається останнім часом, закономірно спричинила увагу до осередків творення цієї інтелігенції – вищих навчальних закладів. Конкретні історичні розвідки з даної проблематики свідчать про відчутні позитивні зрушення у вивченні та об'єктивному висвітленні історії України радянської доби.

Період становлення та діяльності вищих навчальних закладів у перші роки відновлення їх роботи після німецько-фашистської окупації є одним з найдраматичніших в історії української радянської вищої школи. Досліджуючи проблеми і особливості,

форми і методи роботи, діяльність професорсько-викладацького складу Глухівського педагогічного інституту перших післявизвольних років, можна на прикладі даного вузу прослідкувати послідовність планомірного процесу формування нової інтелігенції. Враховуючи як негативний, так і позитивний вплив воєнних років, визначити роль навчальної інституції у створенні українського радянського інтелігента.

1943р. ознаменувався початком масштабного наступу радянських військ, у результаті якого німці відступили з окупованих українських територій, залишивши по собі недобру славу. Прихід Радянської Армії теж сприйнявся з деякою насторогою, бо в пам'яті ще занадто свіжі були відчуття страху та безпорадності перед колічатами сталінської тоталітарної машини. Звичайно, це давало мало позитиву у погляді на майбутнє. Але звісно, поганий мир – краще гарної війни. Ця непохитна істина усіх часів відіграла серед українського загалу оптимізуючу роль у поступальних відновлюючих процесах повернення в «світле майбутнє» радянського суспільства. Почалася відбудова державних і суспільних інституцій на несхитній комуністичній теоретичній основі.

У Глухів радянські війська прийшли 30 серпня 1943 р. Глухівський учительський інститут був одним з перших вузів України, які відновили свою роботу у 1943 р., коли ще тривали військові змагання двох тоталітарних держав на території України [5]. Багато сил та енергії доклали до відновлення роботи інституту його директор Д.Г.Горан, який відразу після звільнення міста повернувся з евакуації [1].

На початку жовтня 1943 р. було оголошено набір студентів, у результаті якого на перший курс було зараховано 140 чол. і 62 чол. – на другий курс (з числа тих, хто закінчив перший курс у 1941 р.) [2].

До евакуації 1941 р. інститут мав два навчальні корпуси, де розташовувались кабінети, лабораторії, бібліотека, читальна зала та інші допоміжні приміщення, що забезпечували мінімальні потреби у роботі закладу. Внаслідок воєнних дій було зруйновано обидва корпуси. Корпус № 2, у якому розміщався природничо-географічний факультет, був у такому стані, що реставрувати можна було лише його половину. Корпус № 1, де розміщувався фізико-математичний факультет, постраждав менше, але і для його відбудови знадобилося немало матеріалів, коштів, робочої сили та часу, повноцінно функціонувати він почав тільки у другому семестрі 1943-1944 навч. року. Роботі надто заважала відсутність меблів та обладнання, тому заняття почалися у приміщенні технікуму механізації сільського господарства, яке при невеликій затраті праці й коштів тимчасово задовольнило мінімальні потреби навчального процесу. Перші три тижні читалися лише лекції, тому що лабораторії до практичних занять не були пристосовані. Основна частина практичних та лабораторних робіт проводилася пізніше, але частину з цих робіт було перенесено на весну другого семестру у зв'язку з низькою температурою в приміщеннях інституту у зимовий період. З кабінетів функціонували тільки ботанічний, зоологічний та хімічний. Кабінет фізики устаткували і привели до ладу лише на початок другого семестру, у першому семестрі він обслуговувався тільки демонстративним матеріалом і тому лабораторні роботи з фізики не проводились [2, 2]. Звичайно, говорити про повноцінний навчальний процес немає сенсу. Зранку йшли заняття, а у другій половині дня - відбудова аудиторій, навчальних кабінетів та лабораторій, і все це, в основному, силами студентів. «Було надзвичайно важко. Боліли руки й спина. Молодим дівчаткам доводилось тягати на своїх плечах цеглу та пісок, розгрібати вручну завали. Про якусь самопідготовку навіть не йшлося, просто не вистачало часу і основне – сили. Тому викладачі змушені були прикладати максимум зусиль, щоб ми могли якнайкраще засвоїти матеріал на лекціях. Всі розуміли – іншого виходу немає» [4]. Використання безплатної підручної робочої сили було у державнобудівничих традиціях радянського часу. Це привчало молоде покоління до цілком закономірного сприйняття невідворотності і правильності таких постійних «суспільно-корисних навантажень», недооцінки особистої ролі в суспільно будівничих процесах, відчуття меншовартості.

Комплектування інституту викладачами на початок 1943-1944 навч. року, якщо виходити зі штатного розкладу, дорівнювало близько 40%. Вуз розпочав свою роботу при наявності восьми викладачів: Дмитра Михайловича Горана – директора інституту (викладач марксизму-ленінізму), Івана Івановича Яременка – декана природничо-географічного факультету (викладач зоології), Дмитра Івановича Сакала – викладача ботаніки, Ірини Андріївни Коваль – викладача російської мови, Григорія Львовича

Сапітона – декана фізико-математичного факультету (викладач фізики), Віри Іванівни Каліновської – викладача фізики, Миколи Антоновича Клімантовича – викладача математики і Зої Іванівни Федько – викладача практичної хімії [3]. Пізніше було взято на роботу викладачів, які працювали в інституті ще до евакуації: Івана Зіновійовича Петриненка – викладача хімії, Бориса Васильовича Діденка – викладача зоології, Єлизавету Федорівну Вершигору – викладача географії, Михайла Яковича Пирогова – завідувача кафедри географії, викладача географії, Олену Болеславівну Гурьбу – викладача німецької мови, Лідію Юхимівну Мірошникову – викладача фізкультури. Також були запрошені кращі вчителі шкіл, які на той момент перебували у Глухові: Пелагея Іванівна Радченко – викладач елементарної математики та Єфросинія Кузьмівна Лисиця – викладач марксизму-ленінізму [3, 2]. Крім того, на початку другого семестру повернувся за викликом НКО РСЧА Іван Федорович Чуйко, який обійняв посаду заступника директора з навчально-наукової роботи і викладав педагогіку. З евакуації приїхала Єлизавета Михайлівна Сапітон – викладач математики. Через райвійськкомати були запрошені для викладання військової справи Іван Олександрович Красновський та Семен Федорович Рілов (останній під кінець навчального року звільнився за власним бажанням) [2, 3]. Таким чином, до завершення навчального року інститут був забезпечений викладацьким складом у такій мірі, що дало можливість виконати навчальний план відповідно до визначених термінів.

Звичайно, не у всіх викладачів була належна освіта та професійний викладацький досвід роботи, які б відповідали вузівським вимогам. Серед викладачів тільки один Д.І.Сакало мав вчений ступінь кандидата біологічних наук (захистився напередодні війни у 1940 р.). Перспективи захисту кандидатських дисертацій мали І.І.Яременко, Б.В.Діденко та М.Я.Пирогов, але, на жаль, всі вони були передпенсійного віку, а війна, яка ще тривала, аж ніяк не сприяла швидкій реалізації цих перспектив. Деякі з викладачів: Є.Ф.Вершигора, С.Ф.Рілов, Є.Б.Гурьба, Л.Ю.Мірошникова не мали вищої освіти, але мали колосальний педагогічний досвід не тільки радянського періоду, а й дореволюційного. Наприклад, стиль та манера викладання Є.Ф.Вершигори (викладач географії з педагогічним стажем 37 років) відрізнялися від традиційно прийнятих радянською вищою школою. Єлизавета Федорівна закінчила Глухівську жіночу гімназію у перші роки ХХ ст., до революції мала можливість відвідати багато європейських країн. Звісно, на лекціях вона, використовуючи власні враження, надзвичайно цікаво викладала програмний матеріал. Студенти слухали її, не приховуючи захоплення. Інколи, враховуючи специфіку аудиторії (в більшості своїй це були дівчата), викладач розповідала про елементарні правила етикету. Навіть у таких скрутних матеріальних та побутових умовах її завжди охайний та елегантний зовнішній вигляд спонукав молодих дівчат до наслідування стилю Єлизавети Федорівни. Вони її просто обожнювали [4]. У середині 30-х років, у період масових репресій їй довелося пережити надзвичайно скрутні часи. Її, як доньку поміщика, колишню начальницю гімназії, звільнили з посади викладача географії і взагалі вигнали з десятилітньої середньої школи, якій вона віддала багато років життя і професійного досвіду [6]. Ще протягом декількох років вона була постійно критикована і піддавалась гонінням [7], як наслідок, не мала змоги повноцінно працювати і перебивалася тимчасовим заробітком, поки не влаштувалася викладачем географії у Глухівський педтехнікум, де і працювала до початку війни [4].

Зазнав безпідставної критики та гонінь у період масової партійної чистки середини 30-х років і Г.Л.Сапітон, якого у ті часи звинуватили «у відсутності достатнього ділового зв'язку у своїй роботі та небажанні стати вище своїх зоологічних інтересів» [8]. За такі гріхи його звільнили з посади викладача математики Глухівського сільсько-господарського інституту і тільки через деякий час він зміг влаштуватися на роботу в педінститут. Ала його наукова кар'єра була зламана. Тільки у післявоєнний період він зміг повернутися до улюбленої справи [2, 12]. Незважаючи на всі колишні негаразди, критику та гоніння з боку представників радянської влади, викладачі продовжували якісно робити свою справу, вміло використовуючи свій колосальний викладацький досвід, прищеплювали студентам багатовічні моральні цінності, намагаючись втиснути їх у рамки заангажованих ідеологічних штампів.

У 1943 р. в інституті навчалось більше трьохсот студентів. Як для повоєнного провінційного вузу, котрий ледь оговтався від стрілянини та бомбардувань, це була досить солідна кількість, тим більше, що понад два роки молодь взагалі не мала

можливості отримувати будь-яку освіту. На початок навчального 1943-1944 рр. контингент студентів по курсах і факультетах був таким: на фізико-математичному факультеті 1 курс – 120 чол.; 2 курс – 31чол., на природничо-географічному 1 курс – 120 чол.; 2 курс – 31чол. Правда, із загальної кількості студентів (302) вже під кінець першого семестру значна частина відсіялась, особливо з перших курсів обох факультетів, з причин виїзду до іншої місцевості та за сімейними обставинами. Таким чином, вже на початок другого семестру контингент студентів становив таку картину: на першому курсі фізико-математичного факультету навчалось 100 студентів, на другому – 31 студент; на першому курсі природничо-географічного факультету – 107 студентів, на другому – 31 студент. Всього на першому курсі навчалось 207 студентів, на другому 62 студенти [2, 2].

Рух студентів інституту у другому семестрі 1943-1944 навчального року [2]

Назва фак.	Було на поч. семестру	Прибуло	Вибуло прот. 2 семестру	Залишилось на кінець року
Фіз.-мат. 1к.	100	-	10	90
Прир.-геог.1к.	107	-	4	103
Всього по курсах	207	-	14	193
Фіз.-мат. 2к.	31	-	1	30
Прир.-геог.2к.	31	-	-	31
Всього по 2к.	62	-	1	61
Всього по інституту	269	-	15	254

З наведених даних видно, що кількість студентів другого курсу стала, а на першому курсі у кількісному складі відбуваються зміни за рахунок зменшення чисельності студентського контингенту, в основному з причин вибуття студентів в інші навчальні заклади (по мірі звільнення ряду українських міст і відновлення у них роботи вузів). 2 студенти вибули через неуспішність і 6 студентів залишили вуз за сімейними обставинами [2, 4].

75% студентів перших курсів закінчили 10 класів середньої школи до 1941 року, решта (25%) закінчили 9 класів або відповідні класи спеціальних шкіл. Про доволі середній рівень навчальної підготовки свідчить той факт, що тільки 86 студентів першого курсу склали іспити на “відмінно” та “добре” [2]. Звичайно, війна внесла вагомий корективи щодо освітнього рівня молодого покоління. З огляду на дані обставини якраз перед вузами і зокрема перед Глухівським учительським інститутом стояло завдання підготовки молодого професіонала визначеної галузі достатнього кваліфікаційного рівня.

На реалізацію поставленої мети була спрямована вся навчально-методична робота інституту. Незважаючи на те, що робота розпочалася без стабільного розкладу і графіка виконання навчального плану (лекції читалися з тих дисциплін, з яких були викладачі, і лише у середині першого семестру було складено графік на перший семестр), накреслений план-графік, за звітами, до кінця навчального року було виконано повністю. Недовиконані години першого семестру на першому курсі природничо-географічного і другого курсі фізико-математичного факультетів було перенесено на другий семестр і в авральному порядку прочитано. Звичайно, у зв'язку з дворічною перервою у навчанні, викладачам доводилось багато часу відводити на повторення того матеріалу, який до навчальних планів не входив, але відновлення його вимагало проходження програмового матеріалу, тому вклястися у відведений ліміт було надзвичайно важко. Тим більше, що з більшості предметів програми отримали майже під кінець першого семестру. І все ж таки екзаменаційна сесія, як і належить, розпочалася 1 липня 1944 року [2, 4].

Під час підготовки до занять та іспитів студенти потрапили у надзвичайно складну

ситуацію. По-перше, забезпечення підручниками не відповідало навіть мінімуму потреб. Зовсім були відсутні підручники з основ марксизму-ленінізму (у часи окупації німці їх знищили у першу чергу), української мови, картографії, основ топографії. Студенти мали один підручник на двох з російської мови та з елементарної математики, з аналітичної геометрії, математичного аналізу та з психології – один на трьох, з географії, геології, ботаніки - один на чотирьох, з фізики - один на шістьох, з хімії - один підручник на сім студентів, не вистачало також підручників із зоології. По-друге, відсутність елементарних навичок самостійної роботи. Ще на початку навчального року для студентів навчальною частиною була організована лекція, в якій викладались основи самостійної роботи студентів над книжкою, а кафедрам дані настанови щодо привчання студентів до самостійності в роботі з предметною дисципліною. Але надфізичні навантаження у процесі відбудови корпусів не залишали студентам можливості для отримання навичок самостійного опрацювання інформаційного матеріалу, внаслідок чого результати екзаменаційної сесії першого семестру показали більше 20% неуспішності в окремих групах. Та й умови для самостійної роботи бажали бути кращими. Приміщення (читальна зала, бібліотека, кабінети) майже зовсім не опалювались, холод змушував студентів працювати по своїх квартирах. Єдине, чим могли допомогти кафедри, – вивішеним списком рекомендованої додаткової літератури з визначеної теми чи розділу, але бібліотека не могла забезпечити всіх бажаних. Німцями було знищено і вивезено до 20 тисяч томів книг, хоча основний фонд (близько 50 тисяч екземплярів) залишився і був приведений до ладу ще на початку першого семестру. Але відкрита тісна і холодна читальна зала позбавляла можливості самостійно повноцінно опрацьовувати матеріал. За браком відповідного місця у поновленому корпусі бібліотека залишалась у приміщенні, де розміщувався інститут на початку навчального року, що також викликало багато незручностей для студентів і перешкоджало їх самостійній роботі. Тільки перед початком екзаменаційної сесії після ремонту відповідних приміщень добре обладнана бібліотека була перевезена до інституту [2, 5].

Чи не єдиним безпроблемним напрямком роботи адміністрації інституту була організація виробничого навчання, тобто проведення педпрактики. Базою для отримання студентами професійних навичок стали глухівські середні школи № 1, № 2 та № 6. З огляду на достатній рівень організації навчального процесу та більш сталий матеріальний стан (наявність наочних матеріалів, посібників тощо) найкраще виконували свої виробничі функції школи № 1 та № 6. Педагогічна практика проводилась у другому семестрі з відривом від занять. Студенти розподілялись по бригадах і школах із завчасно визначеними видами робіт, завданнями та їх змістом. Методист керував роботою 5-10 студентів. Такий розподіл викладачів-методистів давав можливість не тільки якісної консультативної підготовки студентів до уроків, а й проведення належного контролю за цими уроками з відповідним об'єктивним їх аналізом. Як результат спільної наполегливої праці – із загальної кількості 183 даних студентами уроків лише 13 було оцінено на посередньо, а школи досить суттєво поповнили свою навчально-методичну базу виготовленим студентами дидактичним матеріалом та наочним приладдям [2, 5]. Звичайно, така ефективна практична форма роботи сприяла швидшому формуванню професійних навичок та вмінню самоорганізації молодих спеціалістів, що суттєво впливало на їхній подальший кваліфікаційний рівень.

Що стосується роботи кафедр, то слід зауважити, що на початку навчального року були організовані лише деякі кафедри, як то: біологічна (об'єднана кафедра ботаніки і зоології), фізико-математична та основ марксизму-ленінізму. Інших кафедр не було за відсутністю викладачів, і тільки на початку другого семестру були організовані всі кафедри, що передбачалися штатним розкладом [2, 6]. Унаслідок вищезгаданого стану, кафедри у першому семестрі займалися розробкою лише окремих виробничих та методичних питань, переглядом програм, робочих планів викладачів, організовували позапланові консультації. З тих дисциплін, що не були об'єднані кафедрами, всі заходи виробничого порядку проводилися дирекцією. У другому семестрі у зв'язку із збільшенням викладачів кафедри з усіх дисциплін спланували свою поточну роботу, акцентуючи першочерговість методичного, виробничого, науково-дослідного та громадського напрямку діяльності. Відповідно деканами факультетів також були складені конкретні плани роботи у другому семестрі з урахуванням усіх заходів кафедр і факультетів. На всіх факультетських виробничих нарадах обговорювались плани і

календарні графіки практичних та семінарських занять, організація і проведення консультацій, обмін досвідом роботи самих викладачів, а також студентів. Кафедри організували ряд наукових гуртків: ботанічний, зоологічний, хімічний, але студенти не проявили належної зацікавленості щодо участі у них, про що говорить малочисельність гуртків і тільки під кінець навчального року деякі з них (ботанічний та зоологічний) почали працювати за календарем. Це свідчить про повну відсутність організаційної роботи щодо науково-дослідної діяльності студентів. Зазвичай вона декларувалася у відповідних кафедральних планах, але її реалізація залишалася нездійсненою. Аналізуючи причини таких прорахунків, можна послатися на повоєнний час, недосвідченість викладачів щодо цього напрямку роботи, але, мабуть, тільки безперспективність науково-дослідної роботи на даному етапі діяльності інституту могла викликати таку байдужість з боку студентського загалу. Звичайно, говорити про повну відсутність науково-дослідних розробок в інституті у цей час ми не маємо права, адже відомо, що з його поновленням кафедри спрямували свою роботу на активізацію діяльності у цій галузі. Силами викладачів у даний період з урахуванням рекомендацій рецензентів були підготовлені до друку п'ять наукових робіт обсягом 12-15 друкованих аркушів. Систематизувавши їх, дирекція інституту доклала максимум зусиль для друку власного збірника. Було навіть порушено питання перед НКО УРСР про асигнування коштів на даний вид роботи, проте НКО не мав таких можливостей, а власні намагання домовитись з відповідними друкарнями Харкова і Києва залишилися нерезалізованими [2, 11]. Слід навести тематику цих наукових досліджень. І.Ф.Чуйко працював над темою «Києво-Могилянська академія і її роль у розвитку вищої освіти», як для того часу, досить неординарний і навіть небезпечний вибір. І.І.Яременка цікавили проблеми: «Риби річки Сейму», «Гідрофауна басейну річки Десна» та «Грунт луків Глухівщини». Д.І.Сакало займався темами: «Критичний перегляд плантаго флори УРСР», «Критичний перегляд ряду гемохарію флори УРСР», «Флора та рослинність Наддеснянського плантаго». Б.В.Діденко приділяв увагу вивченню розмірів і типу пошкоджень проса, кукурудзи метеликом [2,12]. У перспективі ці започатковані дослідження могли дати досить солідний науковий потенціал не тільки для конкретного вузу, а й для країни у цілому. Але системність та наступність у науково-дослідній роботі інституту у даний відрізок часу була відсутньою.

Вищий навчальний заклад у своїй діяльності завжди несе навантаження двох пріоритетних напрямків роботи – науково-дослідної і педагогічної, у залежності від галузевої спрямованості інституту визначена їх першочерговість. У радянський період таких напрямків було три, до вищезгаданих додавався ідеологічний, першочерговість якого ні у кого не викликала сумніву. У повоєнному провінційному вузі, як то Глухівський учительський, котрий у війну перебував на окупованій території, питання посилення ідеологічної спрямованості у роботі ставало нагальним. Інститут не мав права втратити швидкості поступальної ходи на шляху створення «ідеологічно підкованої та всебічно розвиненої особистості». Тому політико-виховній роботі у цей час приділялась особлива увага. На думку дирекції інституту, «всі студенти, які перебували на окупованій території, являли собою неорганізовану молодь» [2, 9]. Зважаючи на це, відразу ж була поновлена робота інститутської комсомольської організації, тим більше, що основна частина студентів до війни мала членство в ВЛКСМ. Саме на керівництво цієї організації і було покладено основне навантаження ідеологізації студентства через проведення масових заходів політико-виховного спрямування з акцентом використання патріотичних почуттів. Війна ще продовжувалась і у більшості студентів рідні та близькі були її безпосередніми учасниками. Систематично випускалися інститутські стінні газети, в яких розповідалося про переможний героїчний наступ Радянської Армії завдяки твердому та вмілому керівництву всесильної комуністичної партії та її талановитого вождя, які у тяжкій війні лихоліття завжди разом зі своїм народом. Збиралися кошти на танкову колону, подарунки для червоноармійців, допомогу пораненим. Для студентів і викладачів було прочитано 11 лекцій на теми: «Вітчизняна війна і її характер», «Комсомол у боях за Батьківщину», «Партизанська боротьба з німецькими загарбниками» та ін. У другому семестрі почали активно працювати гуртки: хоровий, музичний, літературний, драматичний. Вся їх робота теж носила ідеологічно-виховну спрямованість. Вечори проходились переважно на воєнну тематику. Така не занадто нав'язлива форма

демонстрації перемог та здобутків радянської держави якнайкраще пропагувала перевагу соціалістичного ладу над капіталістичним, що зумовлювало у подальшому безпідставність критичного аналізу цього постулату. Через інформаційне обмеження у більшості своїй студенти інституту, майбутня радянська інтелігенція, навіть не піддавали сумніву правдивість цієї тези, а про будь-який критичний аналіз узагалі не йшла мова.

Дійсність матеріально-побутового стану і студентів, і професорсько-викладацького складу залишалася зовсім непривабливою. Всі студенти протягом навчального року жили на приватних квартирах. Із загальної кількості гуртожитків, що уміщували до 80% студентів, більшість було зруйновано. Частину приміщень, цілком придатних для житла, займав райвійськкомат, а частину міськрада передала військовій частині під квартири для комскладу. Незважаючи на всі клопотання дирекції інституту до районної та обласної влади, гуртожитки так і не повернули. Більше того, в одному з приміщень колишнього гуртожитку РВК розмістив райфінвідділ. Попри рішення бюро РКП(б)У про звільнення займаного гуртожитку райфінвідділ так і не виселився [2, 10]. Щодо харчування студентів, то спостерігались досить часті збої з постачанням продуктів, особливо хліба. Прослідковується тенденція недоотримання хліба студентами та викладачами протягом 2-3 днів на тиждень. Якщо студенти могли харчуватися у міській їдальні двічі на день, то викладачі, крім 500 гр. хліба, більше нічого не отримували. З огляду на таку бідність та матеріальну безпорадність в інституті було організоване допоміжне господарство з використанням 15 га землі. Посаджено до 1 га картоплі, засіяно 7 га іншими городніми культурами, близько 2 га травною, а залишок - зерновими [2, 13]. Знову ж усі роботи виконувалися переважно студентами та викладачами. Незважаючи на надлюдські фізичні, матеріальні та моральні випробування, студенти демонстрували майже ідеальне відвідування занять. Протягом першого півріччя відвідування становило 92%, не було жодного випадку порушень правил внутрішнього розпорядку. У другому семестрі відвідування становило 93,1% [2, 6]. Більшість пропусків мала поважні причини, як-то хвороба чи харчування вдома з дозволу дирекції. Доводилося відпускати студентів обідати на квартири, де вони мешкали. Як зазначалося вище, при інституті їдальні не було, тому студенти харчувалися у міській їдальні Сумторгу, яка не могла задовольнити всіх бажаючих. Крім того, значна частина їх не одержувала хліба протягом року, тому доводилося використовувати домашні продуктові набори, готувати і вживати їжу за місцем проживання, що негативно впливало на дисципліну студентів і викладачів.

Використовуючи традиційний ідеологічний постулат «Батьківщина вас не забуде!», поряд з відбудовчими роботами в інституті студентів часто направляли на такі ж роботи у місті, пояснюючи це виробничою необхідністю, труднощами повоєнного часу, солідарністю з солдатами-червоноармійцями, спільністю однієї великої справи, формуючи таким чином новий моральний принцип першочерговості суспільних (колективних) інтересів щодо власних.

Звичайно, ми не маємо морального права заплямувати ні пам'ять про ті часи, ні тим більше учасників тих подій, які у більшості своїй вірили у святість і правильність того, що відбувалося. Але заради історичної об'єктивності і запобігання повтору помилок необхідно викривати механізм умілого використання державною системою у процесі формування нового інтелігента чуттєвого психологічного фактора на користь свого фундаментального самоствердження у конкретний період часу і непорушності цих підвалів у майбутньому. Часто доводилося чути вислів: «Молоде покоління виховувалось на героїчному минулому наших дідів та батьків». Але ніхто і ніколи не пояснював, чому їм довелося проявляти цей героїзм. Хто створював умови для подвигів? І що державна система, яка жертвує мільйонами життів заради свого існування, не варта того героїзму. Народ – це не аморфна, безхребетна маса. Це спільність високорганізованих особистостей, і неприродна втрата хоча б однієї з них означає неповноцінність гармонійного розвитку цієї спільності. На жаль, у ті часи такі думки могли викликати як мінімум тільки презирливе ставлення. «Світле комуністичне майбутнє» кликало своїм пустельним маревом.

Джерела та література:

1. Белашов В.І., Гурець М.П., Заїка В.В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874-1994 рр.). – Суми, 1994 – С. 29.
2. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. Р-5369. – Оп.1. – Сп.1. – Арк.3.
3. ДАСО. – Ф. Р-5369. – Оп. 1 – Сп. 5. – Арк. 1.
4. Із спогадів колишньої студентки Глухівського учительського інституту Кукси (Сергієнко) Уляни Михайлівни.
5. Ляшко І.М., Гамалій А.Г. Столітній шлях. Нарис історії Глухівського державного педагогічного інституту. – 1973 – С. 28.
6. Про реалізацію пропозицій комісії чистки // Колективіст Глухівщини, 1934. – № 133.
7. Контрасти // Колективіст Глухівщини, 1934. – № 126.
8. Дещо про роботу науковців м.Глухова // Колективіст Глухівщини, 1934. – № 198.

Любов Шара

●

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ВИБОРЦІВ І ГЛАСНИХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУМИ В РУСЛІ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

(остання третина XIX ст.)

Історія організації і функціонування виборного управління в Чернігові бере свої витоки з березня 1623 р., коли місто, перебуваючи у складі Речі Посполитої, отримало від короля Сигізмунда III привілей на магдебурзьке право.¹ Підпорядкування Чернігово-Сіверщини Російській монархії відкрило нову сторінку в діяльності самоврядних інституцій. У квітні 1785 р. імператриця Катерина II видала “Жалувану грамоту містам”, на підставі якої були ліквідовані принципи магдебургії, натомість у руслі централізаторської політики сформовані муніципальні органи – загальні і шестигласні думи, які підлягали жорсткому контролю з боку губернської адміністрації.² В умовах ринкових відносин посилення ролі міст у соціально-економічному розвитку країни вимагало трансформування виборного управління. Відтак воно знову зазнало змін у 1870 та 1892 рр.

Діяльність самоврядних структур, організованих на основі нових законодавчих актів, висвітлювалася краєзнавцями у контексті вивчення історії губернського міста у другій половині XIX ст.³ Проте ще чимало незаповнених ніш чекають на свого дослідника, а отже, потребують актуалізації. Однією з них є проблема станового представництва осіб, котрі отримали право голосу, та тих, хто був обраний до міського самоврядування. Наразі мета даної студії полягає в тому, щоб проаналізувати соціальний склад виборців і депутатів Чернігівської думи, її статус й межі компетенції відповідно до реформування міського законодавства в останній третині XIX ст.

Основою для написання розвідки стали опубліковані результати перевірки Чернігівської губернії сенатором О. Половцевим у 1880 р. та архівні матеріали, представлені в документації діловодства губернської адміністрації.

Отже, 16 червня 1870 р. у рамках ліберальних реформ, що відбулися в Росії упродовж 60-70-х рр. XIX ст., імператор Олександр II підписав нове Міське положення.⁴ Детально характеризувати всі його засади немає нагальної потреби, оскільки це не є метою дослідження, звернемо увагу лише на особливості виборчої системи, щоб потім проаналізувати соціальний склад виборців та формат самостійності органів самоврядування Чернігова. Згідно з Положенням, правом голосу надіялися всі російські громадяни, які досягли 25-річного віку, не менше двох років проживали у населеному пункті, володіли нерухомим майном й оподатковувалися на користь міської скарбниці.⁵ Як значив представники ліберальної буржуазії, з часом обраний головою у м. Москві Б.Чичерін, лише платники податків можуть брати участь у формуванні самоврядування.⁶ Голосувати дозволялося різноманітним відомствам, товариствам, компаніям, церквам, монастирям через своїх представників.

Виборці розподілялися на три курії (групи) у залежності від обсягів сплачуваних податків. До першої входили крупні платники – представники торгово-промислової буржуазії і дворянства; друга складалася з менш заможних громадян – “середняків”; і, нарешті, у третій, найчисельнішій, переважали дрібні платники. Кожна із трьох груп обирала в думу однакову кількість депутатів (гласних), допускалося делегування із вищої курії, чим порушувався принцип представництва на пропорційній основі.

Жінки, неповнолітні і недієздатні громадяни – власники нерухомого майна і платники податків – брали участь у виборах шляхом передачі голосу батькам, чоловікам, синам, зятям чи опікунам за дорученнями, зареєстрованими у нотаріальних конторах.

Виборчих прав не отримали наймані робітники і представники розумової праці – інженери, вчителі, лікарі, чиновники, які проживали в орендованих квартирах. До виборів не допускалися особи, позбавлені духовного сану, виключені з міських станів і ті, що перебували під судом і слідством. Не голосували також чиновники місцевої державної адміністрації, котрі на час їх проведення займали посади губернаторів, членів губернських правлінь, представники поліцейських відділень, міські голови (ст. 18-19).⁷

Отже, виборча система була демократичною, як для того часу, оскільки, як зазначив Д.Семенов, Положенням 1870 р. знищено становість.⁸ Проте фактично право голосу отримали дві категорії населення – власники нерухомості та особи, котрі займалися торгово-підприємницькою діяльністю. Інтелігенція і робітництво позбавлялися участі в самоврядуванні, хоча вони були не менше, ніж інші стани, зацікавлені в ефективному функціонуванні виборних інституцій і могли надати суттєву допомогу.

Структура виборного управління включала розпорядчий орган – думу і виконавчий – управу. Дума формувалася на чотири роки. Її чисельний склад варіювався в залежності від кількості виборців. 30 депутатів обиралися від 300 виборців, від наступних 150 додатково делегувалося ще по 5 чол. Загальна чисельність гласних не повинна була перевищувати 72 чол.⁹

Функціональне призначення дум зводилося до того, щоб затверджувати обсяги податків і різноманітних зборів до місцевих скарбниць, виробляти правила користування комунальним майном, приймати постанови щодо благоустрою населених пунктів, експлуатації та утримання шляхів сполучення, закладів громадського користування, внутрішніх розпорядків на ярмарках і базарах, санітарно-протиепідемічних і протипожежних заходів. Кожна постанова розпорядчого органу узгоджувалася у місцевій поліцейській дільниці, затверджувалася губернатором і публікувалася в періодичній пресі. Губернаторам дозволялося накладати “вето” на рішення, що не відповідали чинному законодавству, через губернські присутствія. Виконання населенням розпоряджень виборних управлінь контролювалося поліцейськими установами; справи щодо порушників передавалися до мирового суду для остаточного винесення вироку.¹⁰

Управи формувалися думами у складі не менше двох осіб і займалися вирішенням повсякденних завдань. Половина їх членів оновлювалася через кожні два роки, чим забезпечувалася наступність у роботі (виборні мали право працювати за сумісництвом у земських установах). Члени виконавчого органу складали присягу про готовність сумлінно виконувати обов’язки; вона могла замінюватися письмовою розпискою, якщо суперечила релігійним переконанням. За порушення присяги, перевищення своїх повноважень члени управ притягувалися до відповідальності. Міру покарання визначав губернатор. Гласні могли висловлювати пропозиції щодо провини відповідача. На голову губернського міста стягнення накладав Сенат за поданням думи чи губернського присутствія з міських справ, а на голів повітових міст – губернатор. До управ не обиралися родичі, чиновники судових інстанцій, крім мирових суддів, представники державної скарбниці та священнослужителі.¹¹

Центральною фігурою виборних органів, без сумніву, був голова. Він очолював одночасно думу й управу, хоча це й порушувало принцип розподілу гілок влади на розпорядчу і виконавчу. Для губернських міст голова затверджувався міністром внутрішніх справ, а для повітових – губернатором. Обов’язки голови на час відсутності з поважних причин, але не більше, як на два місяці, виконував один із заступників, а при достроковому звільненні призначалися нові вибори (ст. 63). Міський голова на законних підставах міг призупинити виконання думських постанов, повідомляючи про це губернатора. Остаточне вирішення справи залишалося за губернським присутствієм з

міських справ. Другою важливою персоною був секретар. Термін перебування його на посаді встановлювався думою. У процесі підбору кандидатури враховувалися “благонадійність” та відповідний рівень освіти.¹²

Підсумовуючи, наголосимо, Положення 1870 р. як законодавчий акт розроблявся на демократичних засадах, але через зміну внутрішньополітичної ситуації в країні остаточний варіант зазнав суттєвих коректив з боку урядових кіл, які намагалися пристосувати виборні управління до самодержавного ладу. Як результат – законом позбавлялися виборчих прав представники освічених прошарків, трирозрядна система групування виборців порушувала пропорційність делегування від соціальних станів, органи самоврядування не наділялися примусовою владою тощо. Незважаючи на ці недоліки, Положення було прогресивним кроком. Можна дискутувати з цього приводу, апелюючи до західноєвропейського муніципального законодавства, але, враховуючи модель політичного розвитку Росії, специфіку тогочасного суспільства і ментальність населення, заслуга реформи вже в тому, що відмінявся принцип становості, вводився буржуазний майновий ценз, міська спільнота отримала можливість на законних підставах формувати представницькі органи для вирішення проблем місцевого характеру.

У Чернігові організацією виборів займалися члени шестигласних дум, які склали списки виборців і публікували у “Черниговских губернских ведомостях”. Безпосереднє обрання міських депутатів припало на грудень 1870 р., і відбувалося це так. Передусім, було складено списки городян, які наділялися виборчими правами. Оприлюднили їх за місяць до виборів, тобто в листопаді 1870 р. Протягом місяця робилися уточнення і виправлення згідно з дозволом губернського присутствія з міських справ. Остаточний варіант виборчих списків включав 636 осіб, або 3,5 % від загалу жителів Чернігова. З них 23 виборці (3,6 %) входили до I курії, 75 чол. (11,8 %) – до другої і 538 чол. (84,6 %) – до третьої.¹³ Як видно, чисельність курій була різною, але нагадаємо, що кожна з них мала право делегувати однакову кількість депутатів, допускалося обрання з вищої курії.

На початку грудня 1870 р. виборці зібралися на загальні збори, де основним питанням порядку денного було обрання на чотири роки депутатів до розпорядчої інституції самоврядування – міської думи. Шляхом таємного голосування кожна курія делегувала по 14 чол., з яких сформували думу у складі 42 гласних. За соціальним станом нараховувалися 23 купці (Я.Селюк, І.Сорокін та інші), 14 міщан (А.Мацко, М.Бунін, І.Шихуцький та інші), 4 дворян (І.Ладога, І.Кучеровський та інші), 1 священник (А.Юшков).

17 грудня відбулося перше засідання думи, на якому депутати були приведені до присяги, обрали міського голову (ним став купець Я.Селюк) і членів міської управи, що репрезентувала виконавчу гілку самоврядування. До складу управи увійшли: заступник голови, статський радник Т.Страховський, надзвичайний радник С.Ярмахов, губернський секретар І.Цвет, майор І.Орешкевич, купці П.Щелкановцев, І.Балабанов і Б.Красильщиков. Вакансію міського секретаря зайняв колезький секретар К.Ходот. Через два роки частина членів управи була поновлена, що дозволило підібрати людей, котрі добросовісно ставилися до виконання покладених на них обов’язків, уболіваючи за громадські справи. Зокрема, заступником голови обрали П.Щелкановцева, членами управи – М.Василенка, І.Ладогу, Б.Халфіна, І.Гольдіна, І.Федорова, секретарем – О.Уварова, який, до речі, виконував обов’язки до 1892 р.

На другому засіданні думи (21 грудня) визначили обсяги платні голові, секретарю і двом членам управи, відповідно по 1500, 900 і 600 руб. на рік. Пан Я.Селюк, будучи людиною заможною, відмовився від грошей, перерахувавши їх на потреби міста.¹⁴ Таким чином, у грудні 1870 р. розпочалася діяльність Чернігівської міської думи першого скликання (зазначимо, що деякі дослідники, враховуючи офіційну дату затвердження міського голови міністром внутрішніх справ, вважають початком роботи реформованого чернігівського самоврядування березень 1871 р.).¹⁵

Нові вибори 1875 р. на наступні чотири роки (1875-1878 рр.) привнесли зміни в кількісний і якісний склад виборців. 30 жовтня 1874 р. на засіданні думи обговорили процес складання виборчих списків та узгодили час виборів по трьох куріях. Було заплановано провести голосування серед виборців I курії 3 грудня того ж року, II – 4 грудня, III – 9 грудня, проте через внесення поправок до виборчих списків терміни

змінилися. Городяни, які увійшли до першої групи, голосували 14 січня, другої – 15 січня, третьої – 20 січня 1875 р.¹⁶

Загальна кількість виборців становила 1014 чол., або в 1,6 разу більше, ніж у 1870 р.¹⁷ Якщо взяти до уваги, що в 1874 р. у Чернігові проживало 18180 населення (10654 - жителі чоловічої статі і 7526 – жіночої¹⁸), то право голосу отримали 5,6 % від загалу. До першої курії увійшли 36 виборців (3,6 %), другої – 116 чол. (11,4 %), третьої – 862 чол. (85 %).¹⁹

У результаті голосування було обрано 54 депутати (кожна курія мала змогу делегувати по 18 представників). За соціальною приналежністю 50 % думців (27 чол.) були дворянами, що свідчило про активне бажання привілейованого стану долучитися до роботи в самоврядних структурах, інші 27 місць розділили між собою купці, почесні громадяни та міщани. Очолив виборне управління статський радник В.Хижняков (наголосимо, що він одночасно входив до Чернігівського земства). Його заступником став П.Цвет, міським секретарем залишився О.Уваров. До виконавчої інституції самоврядування входили протягом чотирьох років І.Шраг, К.Ходот, І.Ладога, І.Гольдін та І.Смірнов.²⁰

Вибори в думу, що працювала з 1879 по 1882 рр. включно, відбулися у січні 1879 р. У виборчих списках були зафіксовані 1075 осіб, або на 61 чол. більше, ніж у попереднє чотириліття. За соціальним складом - 517 (48%) представників духовенства і дворянства та 558 (52%) – непривілейованих верств (характерно, що з них 193 чол. сплачували податки менше 50 коп. на рік²¹). Розподіливши виборців по куріях, маємо: I – 45 чол. (4,2 %), II – 133 чол. (12,4 %), III – 897 чол. (83,4 %).²² Слід відзначити, що збільшення чисельності виборців відбулося на фоні зменшення кількості мешканців Чернігова. У 1879 р. у губернському місті проживали 16737 осіб, з яких 9330 - чоловіки і 7407 – жінки.²³ Відповідно, якщо обрахувати відносний показник виборців від загальної чисельності населення, то він зріс до 6,4 %.

Думу укомплектували у складі 60 гласних (по 20 чол. від кожної курії). За становою приналежністю 30 місць отримали дворяни, 20 – купці, 8 – міщани і 2 – духовенство; за національною – 14 думців належали до місцевої єврейської громади (у думі першого скликання їх було 9 чол., другого – 10 чол.).

Обов'язки міського голови продовжував виконувати другий термін поспіль В.Хижняков, за якого віддали свої голоси 46 депутатів. Заступником обрали І.Шрага, незмінним секретарем лишився О.Уваров. До управи входили І.Гольдін, О.Сачок, М.Маркельс, П.Солоніна та Г.Красовський.²⁴

Фактично у такому ж складі працювала Чернігівська управа і в новому чотирилітті – 1883-1886 рр. Щоправда, замість І.Гольдіна і М.Маркельса до неї увійшли в 1883 р. М.Марченко та І.Філонович, а в 1884 р. – І.Павленко. Посади міського голови і секретаря залишилися за В.Хижняковим та О.Уваровим. Дуже добре зарекомендував себе І.Шраг, будучи заступником голови, отож на виборах 1883 р. йому вдалося довірити цю місію. Не змінився і кількісний склад думи – 60 чол. (по 20 гласних від курії). Депутатські місця розподілили між собою 34 представники привілейованих станів і 26 – міських. Чисельність гласних від нацменшин становила 14 чоловік.²⁵

Матеріалами про кількісну і соціальну характеристику виборців 1883 р. ми не володіємо, але, враховуючи стабільність складу думи та управи, можемо припустити, що суттєвих змін не було. Значно більший інтерес представляють архівні джерела про вибори 1887 та 1891 рр., оскільки їх аналіз дозволяє зрозуміти, чим керувалися урядовці, плекаючи ідею реформувати виборчу систему та основні засади у новому Міському положенні 1892 р.

Отже, у виборчих списках на 1887 р. були зафіксовані 1546 осіб. Якщо обрахувати частку чернігівців, котрі мали право голосувати, серед загальної кількості жителів губернського міста, то вона становитиме майже 6 % (5,7 %). Розподіливши їх за соціальною приналежністю, матимемо таку картину: 823 чол. (53 %) – міщани, 505 чол. (32,7 %) – дворяни, 114 чол. (7,4 %) – селяни, 75 чол. (5 %) – купці, 17 чол. (1,1 %) – представники від установ і 12 чол. (0,8 %) – почесні громадяни. У першу курію входили 56 чол. (4 %), другу – 184 чол. (12 %) і третю – 1306 чол. (84 %).²⁶ Спираючись на ці показники, можемо стверджувати, що серед виборців переважали непривілейовані стани - міщани, селяни і купці. Дворянство становило лише третину повноправних городян. Такий розклад позначився відповідним чином на укомплектуванні Чернігівської думи.

Якщо раніше депутатські місця розподілялися майже порівну між дворянами і міщанами, то в думі п'ятого скликання (1887-1890 рр.) перевага була за останніми: 32 гласних від непривілейованих верств і 40 чол. – від купців і міщан. Інтереси єврейської громади презентували 24 депутати, або 33 % від загалу. Очолив думу четверте В.Хижняков, але йому не вдалося попрацювати на цьому поприщі визначений термін. На початку того ж 1887 р. депутати-земці проголосували за призначення його головою губернської земської управи. В.Хижняков погодився, сподіваючись принести ще більше користі населенню губернії як керівник земського самоврядування. У лютому 1887 р. посаду міського голови зайняв колезький радник М.Фрідман. На квітневому засіданні думи народні обранці проголосували за присвоєння В.Хижнякову звання “Почесний громадянин Чернігова”. Людина, яка справді, не шкодуючи власних сил, чимало зробила для поліпшення добробуту населення і покращення благоустрою міста.²⁷

Заступником міського голови М. Фрідмана став К.Ходот, з 1890 р. – І.Тарасенко, секретарем залишився О.Уваров. До управи включили Г.Красовського, І.Тарасенка, М.Кранца та О.Саца.²⁸

Остання дума, обрана за Положенням 1870 р., працювала з січня 1891 р. по січень 1893 р. (7 січня 1893 р. відбулося заключне засідання). Участь у роботі взяли 72 гласних, з яких 31 представник від дворянства, 41 чол. – від купецтва і міщанства, у тому числі 24 чол. – від єврейської спільноти.

Виконавча структура самоврядування функціонувала у складі 3 депутатів (М.Кранца, М.Богуславського, І.Ладоги) і міського голови – М.Фрідмана, переобраного на другий термін. Обов'язки його заступника поклалися на І.Ладогу, міським секретарем переобрали 6 раз поспіль О.Уварова.²⁹

Не зазнали суттєвих змін абсолютні і відносні показники кількості виборців. У списках нараховувалася 1461 особа з правом голосу. До першої курії входили 57 чол. (3,9 %), другої – 180 чол. (12,3 %), третьої – 1224 чол. (83,8 %).³⁰ Як бачимо, знову майже 84 % виборців формувалися непривілейованими станами. Оскільки у Положенні не вказувався розмір сплачуваних податків, необхідний для отримання виборчих прав, то міщани, з яких стягувалися копійки податку, вважалися повноправними городянами. Відповідно змінювалося співвідношення депутатських мандатів.

Подібний процес спостерігався фактично в усіх містах Росії. Згідно з обрахунками Л.Писаркової, котра збирала і систематизувала статистичні дані про соціальний склад органів самоврядування в 613 міських поселеннях, у губернських думах переважали купецтво і почесні громадяни – 47%, а в повітових – міщани, ремісники і селяни – 51%.³¹ Витіснення дворянства з виборчих списків та органів самоврядування викликало невдоволення як з-поміж даної категорії населення, так і серед урядовців. В умовах посилення громадської активності і формування політичної опозиції в особі депутатів муніципального управління царат, соціальною опорою якого був стан дворянства, йдучи по шляху абсолютизму, не міг допустити відсторонення останнього від участі в управлінні державою. Тим паче, що змінилася політична ситуація. Син царя-реформатора Олександр III не пішов по шляху батька. Ліберальні перетворення 60-70-х рр. зазнали контрреформаційних впливів, державницький курс повернувся в русло жорсткої централізації. Самостійність земських і міських управлінь виявилася недоречною, її потрібно було обмежити, посиливши адміністративний контроль.

З іншого боку, умова отримання права голосу за Положенням 1870 р. – сплата податків до міської скарбниці – не могла забезпечити виборні інституції необхідною кількістю освічених осіб. Серед дрібних торговців, промисловців, ремісників і селян переважали або малограмотні, або взагалі безграмотні. Сенатор О.Половцев, ревізуючи Чернігівську губернію у 80-х рр. XIX ст., зазначив, що лише 2 % депутатів мали початкову освіту, а інші представляли “сіру неграмотну масу”.³² По суті, виникла ситуація, подібна дореформеній 1870 р., коли стало зрозумілим, що низький рівень освіти членів шестигласних дум і відсутність професіоналізму негативно позначаються на веденні міського господарства. Серед громадськості та урядовців поширилася ідея реформувати ключові засади Положення з метою збільшення в органах самоврядування частки дворянства й частки інтелігенції. Зазначимо, появу такої думки слід пов'язувати з результатами діяльності особливої комісії під головуванням М.Каханова. Її члени вже після десятиріччя роботи виборного управління піддали глибокому аналізу соціальну структуру дум, указавши на втрату дворянами своїх позицій та посилення

ролі міщан і купецтва. Для виправлення такого стану вони запропонували розширити склад виборців за рахунок матеріально забезпеченої й освіченої інтелігенції – чиновників, юристів, лікарів, інженерів, учителів та інших, так званих квартиронаймаців, позбавивши водночас права голосу дрібних платників податків.³³

Потужним стимулом, що прискорив процес трансформування виборного управління стало впровадження земської контрреформи (1890 р.). Як уже вказувалося, земські й міські структури функціонували як дві гілки місцевого самоврядування, тому потрібно було узгодити їх діяльність. 2 липня 1890 р. міністр внутрішніх справ І.Дурново надіслав губернаторам спеціальний циркуляр із проханням негайно розпочати підготовку нової міської реформи. З цього приводу він писав: "... після Земського положення повинні негайно розробити Миське".³⁴ Адміністраціям губерній надавалася можливість вносити свої пропозиції щодо майбутнього положення і практичної діяльності органів самоврядування. На місцях створювалися спеціальні комісії з урядовців, але без участі міських голів, хоча саме вони були найобізнанішими з роботою дум.

Відповідно керівники губерній отримали розпорядження підрахувати кількість осіб, котрі зможуть проголосувати за новою виборчою системою. У міністерських циркулярах підкреслювалася необхідність оперативного збору інформації та її конфіденційність. Враховуючи такі вимоги, чернігівський губернатор, дійсний статський радник О.Анастасьєв невдовзі зібрав дані з усіх міських поселень. За підрахунками з'ясувалося, що в Чернігові увійдуть до виборчих списків лише 300 осіб, тобто порівняно з 1887 і 1891 рр. у 5 разів менше. Таке різке скорочення, на думку губернатора, викличе протест населення. Щоб уникнути конфронтації, він запропонував диференціювати надання виборчих прав у найбільших містах губернії у напрямку зменшення квоти, зокрема у Чернігові замість 1000 руб. мінімум обмежити 500 руб., але в міністерстві не погодилися.³⁵

11 червня того ж 1892 р. закон підписав Олександр III. У преамбулі імператор наголосив, що хоча "<...> Городовое положение 1870 г. принесло в течении двадцати лет своего применения немаловажную пользу, <... > но <...> и обнаружили несовершенство, требующие исправления. Вследствии сего и для согласия порядка действий городского общественного управления с началами, преподаными в недавнее время для деятельности земских учреждений, мы повелели <...> подвергнуть Положение 1870 г. пересмотру <...>"³⁶

Аналізувати всі засади законодавчого акту недоречно, оскільки вони частково повторювали попередній закон. Наголосимо лише на кардинальних змінах, котрі торкнулися в першу чергу виборчої системи та формату самостійності міського управління. Отож згідно з Положенням 1892 р. виборчими правами наділялися фізичні і юридичні особи, які володіли нерухомим майном і сплачували визначений мінімум податків до міських скарбниць. У столицях він сягав 3 тис. руб. на рік, губернських містах із населенням понад 100 тис. жителів - 1,5 тис. руб., інших містах - 1 тис. руб., повітових - 300 руб., містечках і посадах - 100 руб.³⁷ У торгово-промислових центрах, залежно від рівня соціально-економічного розвитку, квоти податків порівнювалися до повітових чи губернських міст. Декілька співвласників майна отримували лише один голос (за попередньої реформою голосували всі співвласники), делегуючи на вибори свого представника. Зберігався 25-річний віковий ценз, а ценз осілості зменшився до одного року.³⁸

Виходячи з цього, можемо зрозуміти, що право голосу отримали в основному дворяни і торгово-промислова буржуазія (серед купецтва столиць такими були представники першої гільдії, губернських міст – другої). Дрібні торговці, підприємці, підрядники, власники питейних закладів, ремісники і міщани не змогли подолати податковий бар'єр, хоча і складали більшість населення. Виборчих прав не мали служителі культу і ті, хто заборгував по міських податках.

Скасовувався трикурійний принцип голосування. Для проведення виборів, зазначалося у ст. 34, утворюється одне виборче зібрання. У населених пунктах із великою кількістю виборців дозволялося відкривати декілька дільниць, попередньо узгодивши з губернатором.³⁹

Вводилися нові квоти чисельного складу розпорядчих органів: до 100 виборців обирали 20 депутатів, кожен наступні 50 делегували додатково ще трьох. Максимальна кількість гласних у губернських містах не повинна була перевищувати 60 чол., а в повітових – 40. Якщо через пасивність виборців не обиралася визначена кількість

гласних, губернатор міг призначати з числа тих, хто отримав найбільшу кількість голосів, або залишати у самоврядних структурах раніше обраних. Згідно зі ст. 57 до складу депутатів входили з правом вирішального голосу голова земської управи і представник від духовного відомства. На 40% зменшилося серед гласних євреїв; винятком були західні губернії, де євреї жили переважно у містах.⁴⁰

Значно звужилися функції дум. Вони втратили самостійність навіть у розв'язанні господарських питань. Їх робота повністю спрямовувалася канцелярією губернатора. Чиновники втручалися у найменші дрібниці, визначали кількість засідань дум, тривалість, перелік обговорюваних питань тощо. Постанови дум узгоджувалися з державними органами, а не з діючим законодавством, як це було за Положенням 1870 р. Губернатори могли накладати вето на рішення виборних органів, якщо вважали його “недоцільним”. Вочевидь, формулювання доволі аморфне і дозволяло втручатися у будь-які справи міських структур.

Вироблені на засіданні дум розпорядження, обов'язкові постанови і плани населених пунктів набирали чинності тільки після затвердження їх губернатором або міністром внутрішніх справ. В адміністраціях узгоджувалися та підписувалися плани населених пунктів, фінансування навчальних, медичних і благодійних закладів. Міністром затверджувалися навіть постанови про експлуатацію пічних труб й утримання міст у належному санітарному стані. Місцеві органи могли призначати (без консультації з адміністративними установами) лише дільничних попечителів.

Виконавчі інституції міського самоврядування - управи - були трансформовані у колегії призначуваних чиновників. Чисельність їх членів обмежувалася 3-5 особами, котрі затверджувалися губернатором чи міністром внутрішніх справ. У невеликих повітових і заштатних містах функції управ покладалися на міських голів і помічників. Міські голови і члени управ отримали статус державних службовців і були введені у Табелі про ранги із відповідними наслідками.⁴¹ Їх благополуччя ставилося у пряму залежність від службових успіхів, які оцінювалися не виборцями, а високопоставленими урядовцями. Губернатор міг особисто ревізувати управи і всі підзвітні їм установи.

Посадові особи зобов'язувалися носити своєрідні знаки-емблеми. На лицьовій стороні в центрі зображувався герб міста, а по краях вказувалася посада власника. На зворотній стороні виکارбовувалася дата запровадження Миського положення. Наголошувалося, що ланцюжок для знака мав бути срібним, відмінним від тих, які носять представники судових інстанцій. Окрім цього, голова губернського міста мав вдягати мундир службовця V розряду, а в повітових – VII.⁴²

Таким чином, реформа 1892 р. суттєво змінила умови набуття виборчих прав жителями міст. Замість невизначеного обсягу майнового цензу запроваджувався диференційований мінімум податків у залежності від статусу населеного пункту. Враховуючи це, податковий бар'єр змогли подолати в основному дворяни і торгово-промислова буржуазія. Вибірні інституції потрапили під пильний контроль міністерства внутрішніх справ і губернської адміністрації, ставши, по суті, різновидом їх виконавчих структур. Чиновники користувалися більшими можливостями втручання у справи органів самоврядування, призупиняючи рішення через “недоцільність”, ревізуючи підзвітні установи, контролюючи, навіть, організаційні питання. Міський голова, його заступник і члени управ отримали статус державних службовців.

Водночас слід розуміти, що реформа була невід'ємною частиною складної і суперечливої політики російського уряду часів Олександра III, яка характеризувалася чергуванням реформ і контрреформ, закономірним явищем самодержавної системи. Незважаючи на вказані недоліки, вона привнесла й позитивні моменти. Так, посилення урядового контролю над самоврядними інституціями, вважають сучасні дослідники, перешкождало посадовим зловживанням народних обранців. Збільшення дворянства в лавах виборців і депутатів сприяло поповненню останніх “політично більш активними” елементами, що в кінцевому результаті стимулювало політизацію діяльності виборного управління, приєднання його до земсько-ліберального-опозиційного руху. Т.Плаксієв наголошує ще й на тому факті, що наділення виборчим правом чималої кількості інтелігенції та посилення культурно-освітнього рівня гласних позитивно позначилося на пріоритетах і перспективах практичної роботи громадського управління.⁴³

Розглянемо результати виборів у Чернігові. Як і передбачалося, отримали право голосу за новою виборчою системою лише 301 особа, або 1,1% від загальної чисельності

населення (27871 чол.).⁴⁴ Скористалися можливістю волевиявлення всього 115 чол., що засвідчило про низьку виборчу активність – 38,2 %.⁴⁵ Подібна картина апатичності повноправних городян спостерігалася й в інших містах. У Москві, зокрема, проголосували лише 17% загальної кількості виборців, Одесі – 33 %, Саратові – 38 %.⁴⁶

До думи (1893-1896 рр.) обрали 32 депутати, з яких 26 чол. (81,3 %) були дворянами, 5 чол. (15,6 %) – різночинцями і 1 чол. (3,1 %) – представник буржуазії.⁴⁷ Єврейська громада делегувала 2 гласних. Очолив новообрану думу надвірний радник О.Ханенко, проте виконував свої обов'язки лише два роки. У 1895 р. він отримав інше призначення, а відтак із 1896 р. міським головою затвердили Г.Ходота, який перебував на цій посаді до 29 січня 1897 р., аж поки не пішов у відставку за власним бажанням через суттєве погіршення стану здоров'я. Заступниками міських голів були К.Ходот (до 1894 р.) і Г.Красовський (до 1897 р.), міським секретарем – А.Верзилов. До управи входили М.Богуславський, В.Харченко та В.Нерода.

Через чотири роки виборчі списки включали вже 460 чол.⁴⁸ Враховуючи, що станом на 1900 р. у Чернігові проживали 30256 осіб⁴⁹, відносна частка повноправних городян становила 1,5 %. Виборча активність зросла до 49 %, проголосували 227 городян.⁵⁰

Розширився особовий склад Чернігівської думи (1897-1900 рр.), включаючи 41 гласного. За соціальною приналежністю нараховувалися 32 (78 %) представники дворянства і 9 (22 %) – різночинців, у тому числі двоє євреїв.⁵¹ Міським головою обрали колезького радника М.Рудіна, обов'язки заступника голови, секретаря і членів управ продовжували виконувати депутати першого скликання (маємо на увазі за Положенням 1892 р.).

Викладений матеріал засвідчив, що виборне управління Чернігова, який входив до складу Росії, трансформувалося відповідно до загальнодержавної політики щодо місцевого самоврядування. Згідно з Положенням 1870 р. громадське управління набуло автономних прав для вирішення господарсько-побутових і культурно-освітніх проблем місцевого масштабу, ствердився принцип безстановості, право волевиявлення надавалося на підставах майнового й вікового цензів, формувалися розпорядча та виконавча інституції, щоправда, очолювалися однією особою – міським головою. Чиновники держадміністрації втручалися лише у випадках, коли міською владою порушувалося чинне законодавство.

Із плином часу ліберальні вимоги до виборців призвели до того, що серед їх складу переважали непривілейовані верстви. Натомість дворяни і духовенство – опора російського самодержавства – втратили свої позиції. Щоб зупинити цю тенденцію, укомплектувати самоврядні структури кваліфікованими спеціалістами й загальмувати процес перетворення муніципального управління (земського і міського) в осередок політичної опозиції, уряд Олександра III став на шлях контрреформи. У 1892 р. було затверджено нове Міське положення, яким реформовано виборчу систему й обмежено рівень самостійності виборних інституцій. Запроваджувався мінімальний обсяг сплачуваних податків як підстава отримання права голосу, в результаті чого різко скоротилася кількість виборців (з 6 до 1 % від загалу, або в 5 разів), змінилася соціальна характеристика депутатського корпусу та повноправних громадян Чернігова. Виборна влада потрапила під пильний контроль держадміністрації.

Проблема дослідження міського самоврядування Чернігова не обмежується окресленими аспектами. Наразі перспективними для наукових пошуків можуть стати питання співпраці депутатів міської і земської громадської влади, механізм взаємодії з губернською адміністрацією тощо.

Джерела та література:

1. Доманова Г. Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали Чернігівського магістрату // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні. – Чернігів, 2003. – С.53.

2. Кизеветтер А. Исторические очерки. – М., 1912. – С.279.

3. Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування і впорядкування міста у II пол. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1995. – С.21-30.; Воїнов С. Новгород-Сіверський. – Чернігів, 1999. – 163 с.; Руденок В. Чернигов: из века в век. – Чернигов, 2004. – 47 с. та інші.

4. Высочайше утвержденное 16 июня 1870 г. Городовое положение с объяснениями. – СПб., 1873. – С.10.

5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.127. – Оп.21. – Спр.1819. –

Арк.16.

6. Чичерин Б. Курс государственной науки. – Ч.3. – М., 1899. – С.501.
7. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.1-5.
8. Семенов Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. – СПб., 1901. – С.2.
9. Высочайше утвержденное... - С.51.
10. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.21. – Спр.1819. – Арк. 20, 23.
11. Там само. – Арк. 12.
12. Там само. – Арк. 19-20.
13. Там само. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.1-5.
14. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. – Чернигов, 1883. – С.2,4.
15. Избиратели, выборы, городские думы и управы. – Б.м., Б.г. - С.2.
16. Свод постановлений... - С.260, 270.
17. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.67.
18. Приложение к записке сенатора А. Половцева о состоянии городских общественных управлений Черниговской губернии. – Чернигов, Б.г. – С.3.
19. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.67.
20. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления: 1870 –1900 гг. – Чернигов, 1901. – С.129.
21. Избиратели, выборы.... – С.33, 48.
22. Там само. - С.120.
23. Там само. - С.5.
24. Тридцатилетие деятельности... - С.130.
25. Там само. – С.128.
26. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.1-5.
27. Тридцатилетие деятельности... - С.129, 130.
28. Там само. – С.105, 130.
29. Там само. – С.132.
30. Там само. – С.134.
31. Писарькова Л. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. // История СССР. – 1989. - №6. – С.153.
32. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.37.
33. Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX в. – М., 1970. – С.379.
34. Там само. - С.411-412.
35. ДАЧО. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.2-3.
36. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. - №8-9. – С.1.
37. Там само. - С.16.
38. Там само. – С.18.
39. Там само. – С.22.
40. Там само. – С.23.
41. Там само. – С.46.
42. Там само. – С.159.
43. Плаксий Т. Миське самоврядування Середньої Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX століть. – Автореф... дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001. – С.14.
44. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.6. – Спр.158. – Арк.1-2.
45. Там само. - Оп.2. – Спр.1318. – Арк.99-100.
46. Там само. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.202.
47. Там само. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1318. – Арк.94, 100.
48. Там само. - Оп.6. – Спр.158. – Арк.1-2.
49. Черниговская памятная справочная книжка на 1900-1901 гг. – Чернигов, 1900. – С.50.
50. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1318. – Арк.99-100.
51. Там само. - Арк.94, 100.

Тетяна Тимошенко

ФЕДР ЛИЗОГУБ І ЗЕМСЬКА ОСВІТА

Серед реформ і суспільно-політичних новацій другої половини XIX ст., що суттєво змінили соціально-економічне життя в Російській імперії, далеко не останнє місце належало земським установам. Особливо помітними були успіхи земства у розвитку освіти. І хоча в “Положенні про губернські і повітові земські установи” від 1 січня 1864 р.

участь земства у вирішенні освітніх проблем зумовлювалася лише як “переважно господарська”, саме освітня діяльність земців стала найуспішнішою з-поміж багатьох інших важливих справ, які вони вирішували. А тому природно, що в царині освіти здобули заслужену славу багато земських діячів Лівобережної України. Серед них помітне місце посідає Ф.А. Лизогуб (1851-1928) – відомий громадський і державний діяч, українофіл та меценат, діяльність якого збіглася з бурхливими змінами у суспільно-політичному житті держави.

Пропоноване наукове дослідження є логічним продовженням попередніх розвідок автора, в яких було проаналізовано чернігівський період діяльності Ф. Лизогуба. Доречно зауважити, що його успіхи як гласного Чернігівського губернського зібрання у відстоюванні інтересів освітян, медиків, представників творчої інтелігенції стали важливим аргументом при обранні чернігівського земця на керівну посаду у сусідній Полтавській губернії. Саме полтавський період був чи не найяскравішим у багатому суспільному доробку Ф. Лизогуба, адже тоді проявилися його найкращі ділові і людські якості, серед яких відзначимо принциповість і наполегливість у досягненні поставленої мети, державницький підхід при розв’язанні будь-якого питання, невечерпна любов до української культури з непоборним бажанням допомагати вітчизняним митцям.

Незважаючи на те, що історична наука нагромадила чималий пласт досліджень, де розкривається освітня діяльність земства Лівобережної України, залишається ще багато невідомих сторінок у роботі земських установ. Зокрема, ще не достатньо вивчена діяльність провідних земців, адже персоналістика упродовж попередніх років не була пріоритетною для вітчизняних істориків. Так, за останнє десятиріччя з’явилася низка досліджень, у яких автори, використавши різноманітні джерела, проаналізували освітню діяльність губернських земств Лівобережжя [1]. При цьому поза увагою залишалися питання, пов’язані з визначенням впливу конкретних особистостей на події і процеси в освітній діяльності земства.

Звизивши проблему до висвітлення освітньої діяльності Полтавського губернського земства, зупинимось лише на одному напрямку багатогранного суспільного служіння земських діячів, зосередивши головну увагу на з’ясуванні особливостей розширення шкільної мережі у регіоні, пошуку шляхів зміцнення матеріально-технічної бази навчальних установ, діяльності земства у забезпеченні шкіл навчальними посібниками, педагогічними кадрами, оплаті праці вчителів, фінансуванні освітніх програм тощо. Означені проблеми розглянуті через особисте сприйняття їх Ф. Лизогубом, при цьому з’ясовані мотиви його дій і вчинків, визначена роль відомого земця у перетворенні Полтавської губернії в регіон з досить розвинутою мережею освітніх закладів і порівняно високим, як для тодішньої Росії, кадровим потенціалом педагогів.

Визнаючи напрямок подальшого розгляду матеріалу, спочатку з’ясуємо, за яких обставин поміщик Ф. Лизогуб, чий маєток головним чином знаходився у Чернігівській губернії, очолив губернську земську управу сусідньої Полтавщини. Незважаючи на те, що професійне і особистісне зростання Ф. Лизогуба відбувалося в стінах Чернігівського земського зібрання, де він як гласний від Городнянського повіту впродовж 15 років добросовісно втілював у життя земську реформу, мешканці Лохвицького повіту Полтавської губернії обрали поміщика своїм гласним, надавши йому право представляти їхні інтереси в губернській установі. Звичайно ж, такому вибору сприяла його успішна земська діяльність, а не володіння кількома хуторами в названому регіоні.

Правильність такої думки підтверджується наступними подіями. Наприкінці листопада 1901 р. закінчився термін перебування на посаді голови Полтавської губернської управи Д. Шкляревича. 8 грудня було проведено чергові вибори, в результаті яких Ф. Лизогуб, набравши найбільше голосів (41 проти 32-х у Д. Шкляревича), очолив губернську управу. При цьому гласні високо оцінили діяльність попередника, призначивши йому пенсію у розмірі 5 000 крб. на рік, і постановили вивісити його портрет у залі засідань губернського зібрання [2, 112]. Цей промовистий факт якнайкраще ілюструє висновок про неабиякий авторитет чернігівця Ф. Лизогуба серед полтавських земців.

Обійнявши почесну і відповідальну посаду, Ф. Лизогуб поринув у справи. Так, під час вечірнього засідання, яке відбулося у день виборів, він порушив питання про зміну умов вступу до професійних училищ та розподілу стипендій губернського земства [2, 114]. Суть пропозицій зводилася до того, щоб відмінити вступні іспити до школи

садівництва і ремісничого училища, котрі знаходилися у губернському місті, надавши право повітовим земствам на власний розсуд відбирати кращих дітей і направляти їх на навчання до Полтави. Мотивуючи запропоноване нововведення, Ф. Лизогуб висловив сподівання, що у такий спосіб до професійних училищ потрапить менше випадкових людей, а тому якість підготовки вихованців помітно зросте [2, 115]. Щодо стипендій, голова управи вніс пропозицію про виділення кожному повіту однакової їх кількості, незалежно від учнівського представництва в училищах. На його думку, це мало б сприяти бажанню молодих людей з усіх повітів оволодіти конче потрібними для краю професіями і забезпечило б рівномірний розподіл кваліфікованих кадрів у губернії [2, 117].

Долучився Ф. Лизогуб і до розв'язання ще однієї проблеми, пов'язаної з діяльністю професійних училищ. Річ у тім, що частина гласних висловлювалася за передачу під юрисдикцію міністерства фінансів, з подальшим матеріальним забезпеченням, уже згаданого Полтавського ремісничого училища. Ініціатори аргументували свою позицію тим, що утримання установи було непосильним для земства, оскільки замість запланованих 26 000 крб. у 1901 р. використано 53 000 крб., при цьому училище готувало кадри не лише для губернії, а й для інших регіонів країни [2, 121]. Порухене питання викликало гострі дебати, в ході яких думки практично розділилися порівну. Ф. Лизогуб був серед тих, хто категорично виступав проти передачі училища міністерству фінансів, мотивуючи це тим, що тоді земство не зможе розраховувати на значну кількість випускників, які могли б вирішити або суттєво покращити кадрову проблему у сільських ремісничих училищах краю. Такі аргументи виявилися дієвими, а тому з перевагою у 5 голосів земці постановили й надалі фінансувати училище [2, 127].

На нашу думку, наведені факти свідчать, що Ф. Лизогуб очолив Полтавську губернську управу вже сформованим земцем, з чималим досвідом у вирішенні важливих проблем, серед яких чільне місце посідали питання, пов'язані з розвитком освіти.

Досліджуючи саме цей аспект земської діяльності Ф. Лизогуба, простежимо вплив його на головні складові освітньої галузі. Так, чи не найважливішим завданням земства була необхідність суттєво розширити шкільну мережу, що дозволило б корінним чином покращити динаміку зростання кількості грамотних людей в губернії. Саме така тенденція відображена у наведеній нижче таблиці 1 [3, 47].

Статистичні дані дозволяють відзначити стійку тенденцію зростання кількості земських шкіл, що особливо помітно відбувалося з 1907 р., а також пропорційне збільшення учнівського контингенту. При цьому частка учениць постійно зростала, що змінило співвідношення дівчат і хлопців, які навчалися з 1:7 у 1903 р. до 1:3 у 1914 р. [3, 48]. Доречно зауважити, що у сусідніх Чернігівській і Харківській губерніях розширення мережі земських шкіл у цей період відбувалося дещо повільніше, відсоток учениць від загального контингенту, хоча і не суттєво, але був нижчим, ніж на Полтавщині.

Таблиця 1

Рік	Кількість земських шкіл	Кількість учнів		
		хлопці	дівчата	разом
1901	822	60968	9048	70017
1903	852	63246	9426	72672
1907	1030	71074	15022	86096
1908	1198	85990	19575	105565
1911	1428	93453	27128	120581
1914	1674	106859	35431	142290

Належить підкреслити, що за суто арифметичними підрахунками стоїть наполеглива праця десятків, а то й сотень земських службовців, які нехай і по-різному, але усвідомили, що майбутнє держави за освітою. До такої думки приходимо, аналізуючи чи не головну складову успіху будь-якої справи – це її фінансове забезпечення.

Як свідчать документи, надавати фінансову допомогу школам земства розпочали з 1867 р., а вже з наступного року асигнування на народну освіту набули постійного характеру. Так, у 1890 р. з трьох сусідніх губерній найбільше виділило на освіту Чернігівське земство (18,9 % земського кошторису), Полтавське – відповідно 18,1 % і Харківське – 13,8 % [4, 26].

Усвідомлюючи, що виділених коштів недостатньо для задоволення шкільних потреб, губернські земства й надалі збільшували фінансову підтримку галузі. Полтавське губернське земство суттєву допомогу надавало сільським школам, фінансування яких постійно зростало, про що свідчить наведена нижче таблиця 2 [5, 117].

Як бачимо, основним джерелом фінансування для сільських шкіл були земські асигнування. Більше того, правомірним буде твердження, що у 1908 р. такі школи практично повністю утримувалися земствами. Зменшення частки земства у фінансуванні шкіл у 1911 р. пояснюється намаганням уряду реформувати галузь, внаслідок чого було суттєво збільшено державне фінансування початкової школи.

Таблиця 2

Рік	Джерела фінансування земських сільських шкіл (у %)			
	земства	державне казначейство	сільська община	інші джерела
1901	48,0	8,9	16,4	27,7
1907	70,0	5,0	10,0	15,0
1908	82,8	6,2	9,2	1,8
1911	41,0	50,8	0,1	8,1

Позитивні зрушення, які відбулися у фінансуванні освіти засвідчили, що до керівництва губернськими земствами прийшли небайдужі люди, котрим вдалося сконцентрувати і кошти, і зусилля чиновників навколо вирішення пріоритетних завдань. Як свідчать документи, Ф. Лизогуб на посаді голови Полтавської земської управи відразу ж засвідчив своє ставлення до освітньої галузі. Так, з-поміж багатьох інших питань, в обговоренні яких він брав участь, ним приділялося чи не найбільше уваги саме освіті. Зокрема, Ф. Лизогуб із властивою йому скрупульозністю проаналізував кошториси деяких професійних училищ і запропонував прийняти постанову, згідно з якою названим закладам заборонялося перевищувати затверджену витратну частину. У такий спосіб він намагався протидіяти частині гласних передати професійні училища під опіку держави, тому що значні фінансові витрати, пов'язані з їх утриманням, на думку опонентів голови управи, були не виправдані. Федір Андрійович виявив неабияке вміння переконувати, адже професійні училища впродовж наступних п'ятнадцяти років і надалі утримувалися коштом земств, при цьому витрати було зафіксовано практично на незмінних показниках. Проілюструємо це у наведеній нижче таблиці 3 [6, 131].

Таблиця 3

Рік	Миргородська художньо-промислова школа		Лубенська с/г школа		Полтавська школа садівництва		Полтавське ремісниче училище	
	Кількість учнів	витрати (крб.)	Кількість учнів	витрати (крб.)	Кількість учнів	витрати (крб.)	Кількість учнів	витрати (крб.)
1901	184	27146	80	16303	59	19890	167	48949
1903	147	27388	80	15919	62	19215	178	32248
1907	71	25450	80	16976	65	19667	183	30700
1908	96	23763	80	17534	76	21634	183	32718
1911	196	29538	81	21173	73	21392	162	32358

Як бачимо, лише у ремісничому училищі кошторис на 1911 р. у порівнянні з бюджетом цієї ж установи десятирічної давнини зазнав зменшення. У трьох інших закладах спостерігалися загалом фіксовані показники, що свідчить про принциповість і твердість поглядів та конкретних дій Ф. Лизогуба, який, задекларувавши власну позицію, дотримувався її упродовж багатьох років.

У світлі зазначеного стає зрозумілою і причина принципової неупругості Ф. Лизогуба при обговоренні питання щодо необхідності дотримання повітовими

земствами фінансової дисципліни. Так, восени 1901 р. Хорольська повітова управа несвоєчасно перерахувала кошти земського збору, що, за висновком окремих гласних, не завдало відчутної шкоди губернському земству. З такою думкою не погодився Ф. Лизогуб, який повністю підтримував вимогу ревізійної комісії про стягнення пені за вчинене фінансове порушення з наступним прийняттям постанови, якою б категорично заборонялися подібні дії у майбутньому [2, 131].

На нашу думку, саме така активна і безкомпромісна позиція окремих земських діячів, до числа яких належав і Ф. Лизогуб, сприяла суттєвому збільшенню фінансування освітньої галузі. Упродовж останнього десятиріччя XIX ст. грошова допомога губернських земств постійно зростала і наприкінці століття становила у Чернігівській губернії 5,3 %, Харківській – 11,8 %, Полтавській – 14,4 % [7, 682]. Наслідком зростання асигнувань на освіту стало те, що на початку XX ст. за величиною абсолютних показників земських надходжень у названій сфері діяльності Полтавська губернія посіла 6 місце серед 34 земських губерній Росії [4, 28].

З огляду на те, що в історичному матеріалі зустрічається думка про чіткий зв'язок між загальним рівнем земської діяльності та відповідним фінансовим її забезпеченням і змістом роботи земства в освітній галузі та витратами на її розвиток, зробимо висновок про ефективність роботи земських діячів трьох лівобережних губерній. Така оцінка знаходить підтвердження у наступних статистичних викладках. У 1912 р. Харківське земство за загальним кошторисом (13030 млн. крб.) посідало перше місце в земській Росії, дещо нижчим цей показник був у Полтавській губернії (12126 млн. крб.) і відповідно третя позиція у загальному списку. На чотирнадцятому місці перебувала Чернігівська губернія, земський кошторис якої становив 6880 млн. крб. При цьому Полтавське земство по затратах на освіту посіло перше, Харківське – четверте, Чернігівське – одинадцяте місце [4, 31].

Оцінка зробленого Ф. Лизогубом у сфері народної освіти буде неповною, коли поза нашою увагою залишаться такі питання, як підготовка учительських кадрів і навчально-методичне забезпечення закладів освіти.

Щодо розв'язання кадрового питання зауважимо, що земські чиновники своєчасно усвідомили значимість одного з найголовніших чинників успіху у справі поширення освіти – це наявність підготовленого вчителя. За свідченням відомого історика В. Борисенка, наприкінці XIX ст. 20,7 % учителів Харківської і понад 33 % Полтавської та Чернігівської губерній не мали фахової освіти [8, 51]. При цьому освітній рівень учителів-чоловіків у Полтавській губернії був найнижчим (30,8 %) серед усіх 34 земських губерній Росії, що й спричинило широке залучення до педагогічної діяльності жінок, підготовка яких була помітно вищою.

Намагаючись змінити стан справ, земства регулярно організовували і фінансували учительські курси, але з часом виявилось, що у такий спосіб вирішити питання не вдається. Вихід вбачався у заснуванні спеціальних навчальних закладів, де випускники гімназій і прогімназій могли б опанувати методику початкового навчання. Полтавські земці розробили навіть програму, за якою повинна здійснюватись підготовка педагогів, але через неузгодженість з профільним міністерством задум не було реалізовано.

І тут потрібно відзначити наполегливість керівництва Полтавського земства. Помітною активністю серед інших вирізнявся голова губернської управи Ф. Лизогуб. Саме завдяки його послідовній позиції було врешті-решт відкрито Великосорочинську учительську семінарію у 1908 р. При цьому земство щорічно асигнувало на її утримання 3 тис. крб. [5, 61] Наступного року було ухвалено рішення про відкриття учительської семінарії в Решетилівці, а в 1911 р. перший набір вихованців здійснив аналогічний заклад у Лубнах [9, 55]. Свідченням того, що земство і надалі приділяло увагу підготовці педагогічних кадрів, стало відкриття вчительських семінарій у Прилуках (1915) та Полтаві (1917) [10, 932].

На початку XX ст. земства відновили практику повітових учительських курсів. Полтавська земська управа запропонувала земським зборам схвалити програму учительських курсів, що передбачала проведення бесід і практичних занять з психології, методики викладання російської мови, арифметики, природознавства, малювання, гімнастики, ручної праці. Влітку 1917 р. земство губернії включило до програми курсів окремі питання з українознавства [4, 84].

Отже, земські установи Полтавської губернії, завдячуючи вдумливій і відповідальній позиції їхніх керівників, у першу чергу голови губернської управи Ф. Лизогуба, вирішили загалом поставлене завдання – край отримав чималу когорту професійно

підготовлених учителів, які забезпечили якісні зміни у поширенні грамотності серед населення регіону.

Природно, що ті земські чиновники, які усвідомили нагальність створення кадрового педагогічного потенціалу, зрозуміли і необхідність наступного кроку – потребу у забезпеченні вчителів книгами і періодичними виданнями як загальноосвітнього, так і педагогічного спрямування.

У Полтавській губернії, як і в багатьох інших регіонах, фонди шкільних підручників та іншої навчально-методичної літератури поповнювалися завдяки активній діяльності земських книжкових складів. Вбачаючи в такій організації справи неабияку користь, губернське земство за період з 1895 до 1909 рр. виділило на ці потреби близько 49 тис. крб. [5, 95]. Варто відзначити, що питання забезпечення шкіл навчальною літературою постійно перебувало в полі зору голови губернської управи Ф. Лизогуба, котрий ініціював відкриття в регіоні книжкових складів, за кількістю яких Полтавська губернія на початку ХХ ст. посіла друге місце в Росії.

Окрім вирішення суто організаційних питань у справі забезпечення шкіл літературою, земство безпосередньо долучалося до друкування програм, конспектів лекцій, дидактичних матеріалів тощо. З метою широкого доступу до літератури і посібників було створено мережу бібліотек для земських службовців. Пріоритет належав учительським бібліотекам, створення яких за ініціативою полтавських земців передбачалося у кожній школі.

За рішенням губернської земської управи у 1906 р. почала діяти центральна педагогічна бібліотека Полтавського губернського земства [5, 36]. Було надруковано каталог книг, що там зберігалися, і надіслано по одному екземпляру в кожную школу.

Послідовна позиція полтавських земців, серед яких помітно вирізнявся голова управи Ф. Лизогуб, матеріалізувалася згодом у найкраще в державі забезпечення шкіл регіону навчальною літературою. У 1170 школах Полтавської губернії діяли 1137 бібліотек, тоді як у сусідніх Чернігівській і Харківській губерніях цей показник був помітно нижчим – у 839 школах північної губернії було 430 бібліотек, а на Харківщині функціонувало 586 книгозбірень у 783 земських школах [11, 49].

Таким чином, на початку ХХ ст. земські діячі Полтавської губернії засвідчили свою готовність до глибокої роботи задля поширення грамотності серед населення краю. В особі ж Ф. Лизогуба регіон отримав вдумливого керівника, який значною мірою реалізував власний потужний потенціал саме на посаді голови Полтавської губернської земської управи, долучившись до перетворення краю в осередок писемності, де зберігалися і примножувалися культурні традиції народу і плекалися перші пагони національного відродження.

Джерела та література:

1. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 196 с.; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 183 с.; Мармазова О. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998. – 180 с.; Курченко В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998. – 182 с.
2. Полтавское губернское земское собрание 37-го очередного созыва с 29 ноября по 10 декабря 1901 года: стенографический отчет. – Полтава, 1903. – 538 с.
3. Журналы Полтавского земского собрания 50-го очередного созыва 1915 года. – Полтава, 1915. – 169 с.
4. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 196 с.
5. Отчеты Полтавской губернской земской управы за 1874-1913 года. – Полтава, 1915. – 422 с.
6. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1911 год. – Полтава, 1912. – 187 с.
7. Веселовский Б. История земства за 40 лет: в 4-х т. – СПб., 1909-1911. – Т. 1. – 724 с.
8. Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 156 с.
9. Журналы Полтавского губернского земского собрания 47-го очередного созыва 1911 года. – Полтава, 1912. – 175 с.
10. Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Укр. Енциклопедія, 1992. – 1024 с.
11. Русова С. Загально-земський з'їзд в справах народної освіти // Світло. – 1911. – Кн. 1. – С. 33-52.

ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ О. КОНИСЬКОГО

Друга половина XIX ст., на яку припадає діяльність Олександра Яковича, була особливою добою в історії українського національно-визвольного руху. Хронологічно вона вкладається у рамки другого – на думку дослідників, організаційного етапу – національно-визвольного руху в Україні. Важливо наголосити, що О.Кониський зі своїм неабияким потенціалом літератора і громадського діяча вийшов на арену суспільної діяльності тоді, коли в Україні почали розвиватися „громади”, що й визначило його подальшу причетність до національного відродження.

Рання скрута наклала свій відбиток на весь його подальший спосіб життя. В одній із перших біографій майбутнього письменника зазначалося, що на формування його світогляду великий вплив мав дід по матері – священик Корній Малинка – „сей старий козак в рясі”. Ще на один факт, який помітно вплинув на становлення характеру молодого Кониського, натрапляємо в його спогадах: „Я пам’ятаю, як був ще малою дитиною, як батько було виймає з скрині бережно загорнений в сувій полотно суверток синього паперу – то і була „История руссов”¹.

Духовним учителем Кониського став Дмитро Павлович Пильчиков (1821-1893), колишній учасник Кирило-Мефодіївського братства (в 1846-1864 роках викладач історії в Полтавському кадетському корпусі. – О.М.)². Йому завдячував Кониський не лише у впливі на формування свого світогляду, а й прихильності до національного відродження українства³. Д. Пильчиков познайомив його з рядом своїх колег по братству, зокрема з П. Кулішем, який уперше прибув до Полтави у травні 1860 р.⁴ і спілкування з яким сприяло формуванню суспільно-політичних та наукових поглядів молодого людини. Взаємини О. Кониського з П. Кулішем з того часу і до кінця XIX ст., як зазначалося, носили суперечливий характер. Обидва діячі були протилежними, до певної міри, полюсами в тогочасному суспільному житті. Це були люди різних поколінь, уподобань, різного характеру, освіти, що й приводило їх до протилежних позицій⁵.

Як переконаний прихильник національного відродження Олександр Якович обурювався співпрацею П. Куліша з „Вестником Западной и Юго-Западной России” К. Говорського – реакціонера, людини, вороже налаштованої проти всього українського⁶. Намагання з’ясувати вчинок П. Куліша привело до нових непорозумінь. Виявилось, що П. Куліш друкував свої твори поряд зі статтями М. Юзефовича, причетного до ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства. Більше того, від В.В.Тарновського стало відомо, що П.Куліш під час свого перебування „в Києві відвідав Юзефовича й давно відновив з ним дружні зносини й переписку”⁷.

У листах до Олександра Яковича П.Куліш, виправдовуючись, зазначав, що К.Говорський не вчинив нічого такого проти нього і він буде продовжувати з ним співпрацювати, разом з тим нарікає, що „Основа” йому нічого не заплатила за публікації, і що за напруг журналу К.Говорського він не відповідає, а пише згідно зі своїм сумлінням і нічого такого проти українців не писав⁸. О.Кониський розумів, що на співробітництво П.Куліша спонукали фінансові клопоти. Ставши на шлях заробіткової праці, амбітний і розумний Пантелеймон Олександрович знаходив не тільки аргументи на своє виправдання, але й переконував знайомих у необхідності таких вчинків.

Нове обурення О.Кониського викликало рішення П.Куліша вступити на службу у Варшаву на посаду директора департаменту народної освіти. З точки зору української громадської думки, якої вірно дотримувався О.Кониський, це вже був далеко серйозніший промах, ніж співробітництво в „українофобському органі”⁹. У вересні 1865 р. О.Кониський познайомився в Петербурзі з М.Костомаровим (1817-1885), який повідомив, що П.Куліш на своїй посаді у Варшаві обстоює думку про навчання в народних школах в районах з українським населенням російською мовою. М.Костомаров просив О.Кониського відвідати Варшаву та переконати П.Куліша змінити свої позиції на користь української мови. Після варшавської зустрічі О.Кониський писав: „Коли

Куліш довідався моєї думки про його перехід на службу в Варшаву, він почав говорити, що молоде покоління зовсім не розуміє напрямку, в якому він іде і тому дивується, чому він служить у Варшаві. Навівши багато історичних факторів, він доводив мені майже зовсім протилежне до того, що я та інші чули від нього в 1860 р. Найбільше мене здивувала зміна поглядів на козацтво ...¹⁰. О.Кониського глибоко вразила така „обрусительська” позиція П.Куліша та відношення до козацтва, після чого він неодноразово звертався до цієї теми у своїй творчості, особливо в оповіданні „В гостях добре, дома ліпше”¹¹.

Разом з тим П.Куліш з повагою ставився до Олександра Яковича як письменника, цінував його любов до українського народу, звичаїв і обрядів, визнавав організаторський талант. Він запропонував О.Кониському співпрацю в „Основі”, познайомив з редактором „Чернігівського Листка” Л.Глібовим, редактором „Слова” Б.Дідицьким та іншими. В одному з листів до Олександра Яковича він писав: „Хотів би й краще за Вас озватися, та не зумів... Спасибі Вам за вірші, котрі Ви до мене написали. Присилайте найбільше новинок про наш край.... Присилайте вісті на моє ім'я...”¹².

Особливо стала в пригоді О.Кониському співпраця з П.Кулішем, коли він писав свою монографію про Т.Г.Шевченка. Гостро критикуючи Пантелеймона Олександровича в суспільно-громадських питаннях, він неодноразово звертався до нього як до авторитетного джерела, знавця шевченківської творчості¹³.

Віщення взаємин О.Кониського з П.Кулішем свідчить, що Олександр Якович належав до передових діячів, які навіть у тяжкі часи національної неволі твердо стояли на українських засадах і брали активну участь у суспільно-політичному житті.

Система поглядів О.Кониського на життя, природу і суспільство формувалася під впливом спілкування з І.Франком на фоні суспільно-історичної та світоглядної ситуації в Україні кінця XIX ст. Це був період, коли Україна, втративши ознаки державної незалежності, стала розділеною між Російською та Австро-Угорською імперіями, а насильницьке розчленування українських земель суттєво позначилося на загальній світоглядній обстановці в Україні, а також на творчості представників української інтелігенції¹⁴.

Познайомилися вони влітку 1884 р., коли О.Кониський перебував у Галичині. Наслідком розмови, яка між ними відбулася, став лист від 7 жовтня 1884 р. У ньому Олександр Якович повідомляв про наступне реформування часопису „Зоря”*, при якому редакція повинна „пильнувати якомога біля чистоти мови” та „вважати найголовнішим завданням давати перше місце національному питанню, так щоб усі белетристичні і наукові твори були пронизані націоналізмом в широкому погляді”¹⁵.

У листі-відповіді І.Франко писав: „... познайомившись з Вами так близько, зійшовшись з Вами так суцільно і по головним провідним ідеям політичним, соціальним і літературним, і по питанням о тих шляхах, якими б ті ідеї найкраще треба засаджувати і плекати на нашій національній ґрунті (виділено нами. – О.М.), я досі нічого не писав до Вас і не зміг хоч письмом, коли вже не живою бесідою, піддержати і розвивати те знайомство, котре належить до найкращих в моїм житті ...”¹⁶.

Як видно з наведеного листа і подальшого спілкування двох видатних представників українського національного руху, то був період формування філософії реалізму і поступу І.Франка, який так плідно позначився на світорозумінні і світосприйманні навколишньої дійсності Олександром Яковичем. Адже філософія реалізму, або філософія дійсності, яка впливала з творчості І.Франка, мала свої, переконливі для О.Кониського, особливості. По-перше, дійсність розглядалася в ній як буття антропоцентричного світу, тобто не матерія, не дух, бог та інше, а те у світобутті, що відкрила людина і від чого починається її пояснення світу. Саме елементи антропоцентризму були характерними для художньої творчості О.Кониського. По-друге, це специфічне розуміння ним світоперетворення, яке І.Франко називав теорією поступу, у центрі якої стоїть не питання про те, що у світі усе міняється, а про те, що міняється на ліпше чи гірше для людей. В цілому світовий прогрес, за розумінням І.Франка, є своєрідний перелив „хвиль” від „центру” до „центру”. Проблема полягає лише в тому, щоб правильно пізнати значущість „хвиль”, що йдуть від різних центрів, і скерувати їх діяльність у напрямку, корисному для людей. Розробкою вчення про поступ І.Франко, завершивши становлення української філософської думки, щиро ділився з друзями, яку він наполегливо пропагував у своїх публікаціях, доводячи її до рівня теорії світорозуміння¹⁷.

У подальшому своєму листуванні, вирішуючи повсякденні питання видавничого характеру, вони неодноразово поверталися до визначеної проблеми, наголошуючи при цьому на важливості вивчення української мови („доброї мови”), галицького українофобства та українофільства, москвофілів і народовців, „обрусительства” і вербування українських учителів у Галичині для служби на Холмщині й на Підляшші. Бажаючи внести свій посильний вклад у вирішення цих світоглядних проблем, Олександр Якович писав І.Франку: „Ви даремно й питаєте у мене, чи стану я допомагати Вам своїми працями. Авжеж стану; певний, що не одмовлять і Левицький, і Маяченець, і Уманець, і інші”¹⁸.

Переїхавши до Києва у 1872 р., О.Кониський прикладає немало зусиль для об’єднання прогресивної наддніпрянської та західноукраїнської інтелігенції заради активізації розвитку єдиної української культури і науки, перетворення галицьких часописів „Правда” і „Зоря” на загальноукраїнські літературні та суспільно-громадські засоби масової інформації, які стали відомими усій Україні і де друкувалися письменники з усіх її кутків. У контексті зазначеного Олександр Якович усю свою енергію організатора і переконаного прихильника українського національного руху спрямовував на те, щоб, як він писав, „розворушити” національну інтелігенцію, спрямувати її до активної праці, творення рідної літератури, пропаганди просвітництва й демократичних ідеалів¹⁹.

Високо оцінюючи оповідання і нариси О.Кониського з народного життя, назвавши їх „артистично найціннішими”, І.Франко писав про те, що особистий вплив і різностороння праця Олександра Яковича немало зробили для становлення і розвитку українського національного руху, сприяли поширенню його світоглядних проблем.

Справді, як свідчить літературна спадщина, Олександр Якович був автором різних художніх жанрів: поезії, оповідань, романів, повістей, нарисів, критичних оглядів, рецензій, споминів тощо, але при цьому завжди визнавав пріоритет своєї публіцистики, її оперативність, наближеність до повсякденного життя, здатність своєчасно впливати на сприйняття людиною навколишньої дійсності²⁰.

Що стосується формування наукових поглядів О.Кониського, то їх становлення пов’язане з вивченням та підготовкою до друку нарисів з біографії Т.Г.Шевченка. Ця праця після 10 років осмислення автором джерельної бази, завершилася монографією „Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя”. У передмові до книги Олександр Якович писав: „Життя Т.Г.Шевченка інтересувало мене до високого ступеня, а проте до року 1891 не приходило мені ніколи на думку взятися до написання його життєпису. Спонукало ж мене до праці, що нині подаю, от що: коли року 1891 стало знати, що справу реорганізації Товариства ім. Шевченка на Товариство Наукове можна уважати доведеною до здійснення, я бажав, щоб першим виданням зреформованого Товариства була можливо повна, докладна життєпись патрона Товариства, написана рідною його мовою”²¹.

Варто підкреслити, що сприяла цьому надзвичайно важлива подія, пов’язана з організацією збору коштів на купівлю у Львові друкарні для новоутвореного Товариства ім. Шевченка, до якого були причетні О.Кониський, Д.Пильчиков, С.Милорадович та М.Жученко. У 1889 р. за ініціативою Олександра Яковича, з метою скасування комерційної діяльності, його було перетворено в Наукове товариство імені Т.Шевченка [22], яке після смерті О.Кониського отримало за його заповітом ще 10 тисяч карбованців²³. Цей заповіт дружина О.Кониського намагалася оскаржити 23 лютого (8 березня) 1910 року в Київському окружному суді на що отримала відмову²⁴.

Під час написання монографії перед автором стояли дві проблеми щодо висвітлення постаті Т.Г.Шевченка. Одна з них полягала в тому, що в Наддніпрянській Україні велася плідна і послідовна робота по збиранню та публікації спадщини поета і художника, його біографічних матеріалів, дослідження окремих періодів та епізодів життя. Друга – пов’язана з тим, що в Галичині його спадщина стала виразником політичної боротьби, бо різні партії та їх діячі інтерпретували світогляд поета відповідно до мети власної політичної діяльності. Причому судження були полярними – від піднесення постаті „батька Тараса” в ореолі мало не біблійного національного пророка до політичної радикалізації поета в душі громадівського соціалізму²⁵.

Олександр Якович успішно справився з поставленим завданням, ретельно вивчаючи величезну спадщину поета. Упродовж п’яти років він збирав матеріали, їздив по селах, де перебував Т.Г.Шевченко, місцях заслання, використав автобіографічні відомості з

творів поета, дані церковних архівів сіл Моринці і Кирилівка, пов'язаних з дитинством Тараса, спогади родичів і односельчан, друковані матеріали [26]. Глибокий науковий пошук був високо оцінений сучасниками. І.Франко з цього приводу писав: „Він зібрав увесь доступний йому матеріал, об'їхав рідні сторони Шевченка, порозпитував сотні людей, постягав листи, спомини, урядові документи, старі газети і т. ін. І на основі сего написав дуже гарну і докладну книжку про Шевченка, найдокладнішу з усіх, які досі були присвячені життю великого українського Кобзаря”²⁷.

Праця над створенням біографії великого сина українського народу була необхідною і високопатріотичною справою для розвитку української культури. Тим більше, що вона відбувалася в умовах утисків і урядової заборони з боку Російської імперії. Валувеський циркуляр (1863 р.), Емський указ (1876 р.), урядова інструкція 1881 р. не тільки забороняли українську мову, а навіть вимагали нещадно викреслювати з російськомовних текстів слово „Україна”, замінюючи його принизливим „Малоросія”²⁸.

Вивчення джерельної бази, опублікованих матеріалів, монографічної літератури, присвяченої Т.Г.Шевченку, формували суспільно-політичні погляди Олександра Яковича. Життя і діяльність поета, його історична постать, характер, вдача, психологія творчості, здібності художника були яскравим прикладом безкорисливого служіння українському народові й рідній землі, а тому, дрібниць у біографії Т.Г.Шевченка для О.Кониського не існувало. Кожен період поета дослідник подає ґрунтовно, відкидаючи незначне, другорядне та зосередившись на з'ясуванні особливостей духовного світу, чинників внутрішнього життя, оточення, в якому відбуваються події, побутової обстановки, пейзажу, зв'язках з іншими людьми²⁹.

Система поглядів на природу, як складова світогляду автора монографії, проявляється у першій главі „Дитинний вік Тараса Шевченка”, в якій подається характеристика місцевості Звенигородського повіту, де „зустрінете гарну долину між горами, а за нею зараз байрак, підперезаний веселим гайком. Така різноманітність надає обширу країни, середньої між степовою і лісовою... тут усе: і густа блакить неба, і зелений або жовто-зелений килим поля, і гомін гаїв, і журливий та сумний вид могил, і тиха течія річок, і скляний поверх ставів мають вдачу тиху, привітну, м'яку, що ... лащить серце пестощами нені доброї, ніжної, гріє його теплом кохання, наливає в душу того ліризму, що вабить до життя спокійного, до волі та до згоди і братолюбства між людьми”³⁰.

Так поступово від загальної ідеалістичної картини зображення навколишньої природи автор переходить до позитивіського висвітлення оточення поета: „... в сьому хвилястому та зеленому кутку Звенигородського повіту є двоє сіл: Моринці і Кирилівка, яких довіку не забуде український народ; доки житиме на світі українське слово, доки лунатиме українська пісня, доти Моринці і Кирилівка стоятимуть перед очима історії відродження українського письменства і національно-культурного життя народу, бо ймення сих сіл навіки нероз'єднано зрослося з йменням генія українського слова Тараса Шевченка, що став на сторожі біля нашої національності”³¹.

Аналіз творчості Олександра Яковича свідчить, що інколи він не досягав успіху саме тому, що неодноразово використовував белетристику з пропагандистською метою, а для популяризації своїх „рятівних” ідей, які мали поліпшити гірке життя селянина, приносив у жертву художню сторону [32].

Конкретизуємо досліджувану проблему і розглянемо вплив діяльності О.Кониського як громадського діяча на формування його світогляду.

Система поглядів Олександра Яковича, як вона вимальовується з численних праць, включаючи белетристику, поезію, епістолярій, критично-літературні праці, публіцистику, дуже близька до тих світоглядних засад кирило-мефодіївців, що їх окреслили брати М. і О.Грушевські. До неї треба, насамперед, зарахувати народництво О.Кониського і його щире переконання в тому, що інтелігенція повинна йти до народу. В одній зі своїх критично-літературних праць він, до речі, писав про головне завдання українського письменства: „Зблизитись з народом, пізнати і просвітити його”³³. Не відкидаючи необхідності соціального визволення селянства (як і більшість інтелігенції цієї доби, О.Кониський отожднював хліборобів з народом), як письменник він вважав, що шлях до жаданої волі лежить через освіту, поширення культури поміж простих людей. Він впевнений „... що кожен громадянин повинен працювати задля народа, повинен справляти громадську роботу таку, яку сам собі вибере, яка більш йому до

вподоби”³⁴. Як і братчики, він був певний, що до реалізації їхніх намірів справа дійде нескоро, і пришвидчувати її теж не бажано. Звідси недовіра до радикальних та соціалістичних закликів, які збивали людей з довгого, але певного шляху.

Отже, культурницькій роботі О.Кониський надавав перевагу перед політичною діяльністю. Це узгоджується з поглядами цілого руху громадівців. „Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства українське народництво спочатку знімає із своїх програм політичний момент. У цій стадії національний рух на Україні був ще „українофільським”, він зосереджувався в інтелігентних колах – „громадах”, які проводили, в межах можливого, культурну роботу, але не мали тісного зв'язку з корінним народним життям”, – писали автори „Українського питання”³⁵.

Питання про характер діяльності „громади” у різний час розв'язувалося по-різному, але наприкінці ХХ ст. на порядок денний знову було винесено проблему, яка причетна до формування світогляду О.Кониського. Нам здається, що висновки про нереволуційний, консервативний характер цього руху, вочевидь, хибні. З якого б дива тоді правлячі кола Росії так люто переслідували тих, хто віддавав свої сили поширенню освіти рідною мовою, розвитку культури, відкривав недільні школи та створював підручники для них? Аналізуючи цю рису, незмінно властиву імперському правлінню, В.Сарбей слушно зауважив: „навчання українською мовою визначалося як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися „у сепаратистських задумах, ворожих Росії”³⁶. На нашу думку, буде справедливо до рис, притаманних світогляду О.Кониського, віднести і цілеспрямований напрямок його думок і вчинків. Він справді був таким, хоча й не виявлявся у радикальних чи екстремістських діях. Важко не погодитися з М.Гончаруком, котрий так писав про суть громадянської позиції Олександра Яковича. „Разом з іншими визначними представниками „свідомого українства” (І.Нечуй-Левицький, Б.Грінченко, М.Лисенко) своєю непомітною, але наполегливою і послідовною „культурницькою” діяльністю („каганцюванням”) він будив національну свідомість українського народу, його історичну пам'ять й творчу енергію, підносив його культуру”³⁷.

Чим же були для О.Кониського український народ, нація, національна ідея? Відповідь на це питання можна отримати з його поезії „Моє бажання”, „Молитва за Україну” та ін. Незаперечним є той факт, що О.Кониський перебував під впливом ідей Кирило-Мефодіївського товариства, а саме „Книги буття українського народу” М.Костомарова³⁸. В „Русалці” за 1866 р. він пише: „Ніч перед Тарасовим вівтарем висвятила мене на чоловіка, відчинила мені двері в нашу святу-святих. Там я побачив вперше сущі наші святощі, наш народний „ковчег завіту”. Із його я затвердив той символ нашої віри, який досі ісповідаю. Вже певна річ, що з тим Богом, з тим символом піду я і на вічний спочин”³⁹. Ці рядки наскрізь пройняті божественним розумінням нації, нації-символу, нації-Бога, а національною Біблією не лише для О.Кониського, а й для всієї України став „Кобзар” Шевченка.

У другій половині ХІХ ст., в епоху позитивізму, таке світобачення не могло залишатися сталим. В українській культурі, як і в усіх інших, відбувся перехід від християнського до національного, а точніше, поділяючи погляди В.Гориславця⁴⁰, національно-секулярного світогляду. На думку О.Забужко, цей перехід „необхідно ознаменований фазою „національного месіанства” – фазою досекулярного націоналізму, на якій національне самопізнання має ще не так філософсько-рефлекторний, як переважно емотивний неопозитивістський характер”⁴¹. У світлі зазначеного, О.Кониський постає як проміжна ланка між двома етапами розвитку національної ідеї. На ньому власне і закінчується перший, досекулярний етап її, в якому „його (Кониського) патріотизм значається головню в платонічній націоналізмі”⁴². Уже через кілька років у О.Кониського з'являється інше бачення проблеми нації – реалістичне, чи то навіть позитивістське (введення в обіг поняття „соціальний націоналізм”). У такому законсервованому стані воно слугувало повсякденному опорі русифікації. І в цьому сенсі національна ідея, за О.Кониським, сконденсовано виражена в його статті „Український націоналізм”, свідчить про особливості його світогляду „... що стара Росія вмерла! Що Росію темноти, канцелярської тайни, Росію кріпацтва і бюрократії, Росію неволення духу, слова і життя, Росію яремної неволі „закидали шапками” під Севастополем, біля Чорної річки і де-інде підчас кримської баталії, що ту стару „московську” Росію забрав з собою в могилу Микола, а син його привів Росію нову, без

кріпацтва, вільну, європейську Росію. У кожного з нас жила, кожного гріла і живила певна надія на поблизку, ясну будучину.”⁴³.

Ще одна важлива й актуальна для осмислення світогляду О.Кониського складова системи ідейно-політичних його поглядів – властивий йому націоналізм. Саме він, як відомо, і розвів Олександра Яковича і М.Драгоманова по різні боки барикади⁴⁴. У палкій і повчальній полеміці Б.Грінченка і М.Драгоманова, останній досить різко висловлювався про творчість О.Кониського. Ми нарахували чотири таких відгуків і вважаємо, що вони несправедливі. Не можна докоряти людині, за те, що в російській імперії не були створені умови для розвитку і вдосконалення публіцистичних задатків. Якщо художня література ще сяк-так просочувалася крізь цензурні перешкоди, то публіцистика була взагалі заборонена. Та й де можна було публікуватися, коли в державі не існувало жодного україномовного видання. Проте, прочитавши листи М.Драгоманова до кінця, з’ясуєш, що його незадоволення викликали не так художні твори О.Кониського, як його „українофільський” патріотизм та націоналізм⁴⁵.

У контексті зазначеного що ж розумів під націоналізмом О.Кониський? Для нього була „то любов народу до тих прикмет своєї народності, котрими він одрізняється од інших народів; то природний потяг народу обороняти ті прикмети од впливу чужої народності, розвивати їх, щоб жити в тих формах, в яких вивела його на арену природа й історія”⁴⁶. Як бачимо, у цьому означенні немає нічого, чого б ми мусили не визнавати навіть сьогодні. Це не був, природно, націоналізм у розумінні, скажімо, Д.Донцова. Останній, навпаки, підкреслював: „Для демократів ідеалом патріотизму були сім’я (Ю.Липа), хутір (Куліш), громада (Драгоманов), „рідна сторонька”, рідний український Прованс, для касти вищої – „патріа козекорум”, власна отчизна, відрубна від чужих збірнот, стоячи понад окремими частинами організму”⁴⁷. Націоналізм О.Кониського, на нашу думку, значно ближчий до поглядів тих демократів, що їх називав Д.Донцов. Хіба що в ньому більше прагнення до окремішності, гостре і точне відчуття її.

За умов, коли монархічна Росія посилювала русифікаторську політику і гальмувала розвиток української мови, літератури, освіти, мистецтва, преси, всього того, що становить сукупність духовності народу, О.Кониський обрав своїм ідейним кредо захист природних прав рідного народу, який потерпав від реалізації шовіністично-імперської державної політики. Проте в цілому таке українолюбство не стало ідеологією і соціальною практикою національного шовінізму, який є проповіддю національної виключності й вищості, розпалює недовіру й ворожнечу між народами. О.Кониський прагнув до того, щоб реалізувати священне право українства бути вільним і рівним серед інших народів: „Відносини до всіх народностей однакові. Україна-Русь – однаково з усіма народами має право уладнатись, по своїй уподобі”⁴⁸. О.Кониський у статі „Освіта на західно-південній Україні” (1887 р.) підкреслив своє світоглядне відношення до мовного питання, зазначаючи, що „від часу знесення кріпацтва і донині найважливішою і найголовнішою потребою була, є і довго ще буде освіта народна на народній мові”⁴⁹.

Черговий великодержавно-шовіністичний наступ російського царату доби урядової реакції 1880-х рр. сприяв посиленню національної тенденції в українському русі. І на цьому тлі не можна не помітити, що О.Кониський в силу своїх переконань виступив послідовником національно-демократичних ідей, які за тих обставин мали виразну історичну перспективу. Він вбачав шлях розвитку українства не в орієнтації на „космополітичні”, „універсальні” цінності, а в освіченні народної маси й інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, а також у поліпшенні економічного становища людей. „Націоналізм” цього видатного українського народолобця являв собою не проповідь національної виключності, а патріотизм, який наповнювався загальнодемократичним змістом і спрямовувався проти великодержавної, русифікаторської політики національного гноблення українського народу з боку російського імперського режиму⁵⁰.

Далі перенесемо акцент, власне, на аналіз змісту і форми критики літературного жанру, завданням якого є розгляд, тлумачення і оцінка літературних, мистецьких або наукових творів, в якому проявився світогляд О.Кониський, а саме – щодо її завдання, ролі, функцій у формуванні особистості. У листі до І.Франка від 28 березня 1885 р. О.Кониський завдання критики формулював так: „Я не розумію письменство без критики,

але критика, як і рецензія, повинні розбирати ідеї, факти, висновок автора, а не його самого”⁵¹. У світлі зазначеного аналіз ідей в художньому творі є результатом розуміння його як форми ідеологічної свідомості, а це нерідко призводить до ігнорування естетичної вартості мистецького витвору.

Ще одне завдання критики – накреслювати перспективи розвитку, вказувати на прогалини, на які мав би звернути увагу автор, тобто організувати творчий процес. Це завдання О.Кониський не лише декларує, а практично виконує⁵². Однією з головних функцій критики, вважає він, є контрольна функція: творча робота „без критики – се все одно, що банк без контролю”, без якого „поміж іншого легко збочують з прямого шляху, починають хорувати самолюбством, не признають за собою помилок, найскромнішу указку на їх помилки вважають образою для себе”⁵³. Отже, О.Кониський, якщо йти за класифікацією Ю.Шевельова, є представником „критики нагляду”, бо „...наглядова критика, хоч як вона часом потрібна, здебільшого приносить більше шкоди, ніж користі”⁵⁴. Шкода, за Ю.Шевельовим, полягає в примірюванні кожного нового твору до усталених зразків і вимог, а це і є певна партійна заангажованість такої критики. У О.Кониського ж „наглядова критика” швидше орієнтує, ніж вимагає, вона є тільки одним боком цього стилю критики, якщо не первісно-наївною її формою. Є ще один аспект цієї проблеми. Ю.Шевельов пише: „Критики наглядного типу можуть бути людьми обдарованими і талановитими, але їхня діяльність забувається, як тільки відійде в історію та короткотривала суспільна ситуація, в якій вони посідали певну партійну позицію”⁵⁵.

О.Кониський надавав критиці відповідальну роль, убачаючи в ній ще й ту силу, яка здатна не тільки виховувати особистість, але й підносити її світогляд, розум і почуття⁵⁶. Він писав, що критика має не тільки стати знаряддям виховання творчої людини, а й застерегти її від нетерпимості, draжливості й фанатизму: „Вже нічیه більш діло, як не критики, спинити натовп, а головна річ – образумити публіку, показати їй, що не все те золото, що блищить, не все те сила, що гукає про себе”⁵⁷. Разом з тим просвітительські тенденції естетичної концепції як світосприйняття, по О.Кониському, стають причиною того, що відбувається певною мірою ототожнення загальних функцій критики, а також становище що часто призводить до розмивання меж жанрів художньої творчості⁵⁸.

Суперечливість світогляду О.Кониського полягає в тому, що в цілому його виняткова праяздатність, яка вимірювалася передовсім факторами кількості опублікованих творів і мала все ж таки вторинне значення, поступалася їх якості – основній мірі мистецького таланту, і йому не завжди вдавалося привести їх до відповідної гармонії. Перебуваючи постійно у вихорі публіцистичних боїв, зазнаючи неодноразових поразок, він продовжував добровільно виконувати обов’язки організатора різних культурно-громадських і наукових справ, завжди відчуваючи брак так необхідних для творчої праці часу, зосередженості і спокою, що в цілому і відповідало його світогляду⁵⁹.

Отже, формування світогляду О.Кониського було пов’язане з активним самовизначенням в умовах сімейного виховання, на яке великий вплив мали його дід і батько, а також система принципів, знань, ідеалів і цінностей, поглядів на сенс і мету життя, котру він запозичив у свого духовного учителя Д.Пильчикова, П.Куліша, І.Франка та інших⁶⁰. Теоретичною основою світоглядних концепцій Олександра Яковича стали „теорія поступу” І.Франка та підготовка до друку і осмислення джерельної бази монографії про великого Кобзаря. Світоглядну структуру О.Кониського довершувала його діяльність як громадського діяча, що виховувала глибокі переконання, оскільки саме вони з’єднували думку з дією, втілювали ідеї у практичні наслідки. Такими були громадська робота, становлення як прихильника української національної ідеї, властивий йому український націоналізм, національні тенденції в українському русі та аналіз ідей художньої критики. Як бачимо, у визначених чинниках формувалася не тільки світогляд, а й особистість О.Кониського з його переконаннями і життєвими установками.

Таким чином, досліджені матеріали про життєвий шлях О.Кониського засвідчують, що своєю творчою працею він дбав, щоб Галичина разом з Наддніпрянською Україною стали місцем, де спільними зусиллями розвивалося українське національне життя, творилися українські національні цінності для потреб усієї України, її народу, щоб духовні зв’язки між двома розділеними чужим кордоном частинами українських земель зміцнювалися, витворюючи єдину національну культуру, єдину політичну думку і єдиний політичний ідеал. Як один із провідних діячів Наддніпрянщини Олександр

Якович, пройшовши особисто тернистий шлях, сповнений труднощів і поневірянь, своєю повсякденною працею допомагав українському народові збагнути, що соціальна і національна справедливість можлива лише в умовах самостійності, бо все багатство в Україні належить чужинцям. Своїми художніми творами він стверджував, що соціальне визволення неможливе без національного, що український народ стане свідомим своєї єдності, тільки витворюючи спільні цінності, національну історію і тільки власною працею дійде до розуміння необхідності воз'єднання української нації в єдину державу.

Джерела та література:

1. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., познач. В.Л.Смілянська. – К.: Дніпро, 1991. – С. 109.
2. Іваненко М. З життя О.Я.Кониського // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С. 65-69.
3. Стещенко І. Лист Пильчикову М. // ЦДІАУК. – Ф.2047. – Оп.1. – Спр.1029. – Арк.1.
4. Бернштейн М.Д. Журнал „Основа” і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 20.
5. Куліш П. Твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Упоряд. і приміт. Є.К.Нахліка; Ред тому М.Д.Бернштейн. – С. 674, 687, 717.
6. Житецький І. Куліш і Костомаров // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 43.
7. Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – С. 52.
8. Куліш П.О. Лист до Кониського О.Я. від 30. XI. 1862 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.79. – Арк. 1.
9. Антонович М. П.О.Куліш і О.Я.Кониський // Український історик. – 1970. – № 1-3. – С. 45.
10. Там само. – С. 48.
11. Кониський О. В гостях добре, дома ліпше. З життя рускої еміграції // Зоря. – 1885. – № 8. – С. 85-88; № 9. – С. 97-102; № 10. – С. 109-113; № 11. – С. 121-125; № 12. – С. 133-137; № 13. – С. 145-149; № 14. – С. 161-166; № 15-16. – С. 177-180. – № 17. – С. 193-195; № 18. – С. 205-207; № 19. – С. 217-219.
12. Лист П. Куліша від 27.X. 1860 // Нова Україна. – 1923. – Ч. 10. – С. 139.
13. Куліш П.О. Листи до Кониського О.Я. 1890 р. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.18. – Оп.1. – Спр.194. – Арк. 34.
14. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850-1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 15.
* „Зоря” – літературний журнал, що виходив у Львові в останній чверті XIX ст.
15. Кониський О.Я. 17 листів до Франко І.Я. рр.1884 і 1885. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1603. – Арк. 273.
16. Возняк М. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 84.
17. Франко І. Молода Україна. – Вінніпег, Ман.: Накладом „Руської книгарні”, 1920. – Ч. 1.: Провідні ідеї та епізоди. – 1920. – С. 89-90.
18. Возняк М. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 86.
19. Волинський П. Олександр Кониський та його повісті // Кониський О. Юрій Горovenko. Хроніка з смутного часу. – К.: Сяйво, 1928. – С. 21-22.
20. Комар М. О.Яковенко. Фотографії з старого мого альбому // Зоря. – 1886. – Роч. 7. – С. 417.
21. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., познач. В.Л.Смілянська. – К.: Дніпро, 1991. – С. 24.
22. Загальні збори членів львівського Товариства імені Шевченка // Діло. – 1892. – Ч. 50.
23. Смілянська В. Біограф та його „Хроніка” // Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5.
24. Шраг І. Лист до [Наукового Товариства ім. Шевченка] 25.II./10.III. 1910 р. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.120. – Арк. 1.
25. Смілянська В. Біограф та його „Хроніка” // Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К.: Дніпро, 1991. – С. 7.
26. Кониський О.Я. Матеріали про життя Т.Г.Шевченка зр. 1893 р. Уривки збірки, квитанції, газетні вирізки. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 14.
27. Франко І. Про житє і діяльність Олександра Кониського. – Львів: Видавництво товариства „Просвіта”, 1901. – С. 35.
28. Чередниченко В. Передмова // Кониський-Перебендя О.Я. Твори: В 4 т. – Полтава: Друкарня спілки споживчих Товариств. – 1918. – Т. 1. – С. 12.
29. Кониський О.Я. Записна книжка витрат, стану здоров'я та інше. 1894. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.28. – Арк. 69-70.

30. Кониський О. Дитинний вік Т.Г.Шевченка, критико – біографічний нарис // Записки НТШ. – 1892. – Т. I. – С. 88.
31. Кониський О. Юрій Горовенко: Хроніка з минулого часу: Повість / Ред., вступ. ст. та прим. П.Волинського. – К.: Сяйво, б.р. – С. 88-89.
32. Кониський О. Юрій Горовенко: Хроніка з минулого часу: Повість / Ред., вступ. ст. та прим. П.Волинського. – К.: Сяйво, б.р. – 194 с.
33. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1884. – № 54. – С. 1.
34. Кониський О. З життя в Полтаві: Частина з моїх споминок // Правда. – 1890. – Т. 2. – Вип. 5. – С. 108.
35. Українське питання / Пер. з рос, упоряд., перед, та примітки М.С.Тимошика. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – С. 95.
36. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Видавничий Дім „Альтернатива”, 1999. – С. 188. („Україна кризь віки”. – Т. 9).
37. Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 9. – С. 23.
38. Гончарук П.С. Кирило-Мефодіївці і українське слово // Слово і час. – 1996. – № 1. – С. 20.
39. Перебендя. [Кониський О.]. Пам'яті великий. В роковини смерті Тараса Шевченка // Русалка. – 1866. – № 9. – С. 67.
40. Гориславець В. Біля витоків народницької історії літератури // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 52.
41. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К.: Основа, 1993. – С. 48.
42. Авдикович О. Огляд літературної діяльності Олександра Кониського. – Перемишль: Коштом автора, 1908. – С. 23.
43. Кониський О. Український націоналізм // Правда. – Роч. 8. – Ч. 14. – С. 566-568.
44. Гридень К. З недавнього минулого. Матеріали до життєпису Олени Теліги // Вежі. – 1948. – Ч. 2, Зош. № 1. – С. 32.
45. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К.: НАН України Інститут української археографії, 1994. – С. 215, 226, 260, 262. (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст.)
46. Цит. за: Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 9. – С. 21.
47. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич: Видавництво „Відродження”, 1991. – С. 259-260.
48. Кониський О. Лист до Терлецького О.С. від 6.III.1875 // ЦДІАЛ. – Ф.663. – Оп.2. – Спр.76. – Арк. 16 зв.
49. Кониський О.Я. Огляд стану освіти на Україні. [1888], Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77, Оп.1. – Спр.23. – Арк. 2.
50. Кониський О. Лист до Терлецького О.С. від 24.VII.1875 // ЦДІАЛ. – Ф.663. – Оп.2. – Спр.76. – Арк. 17.
51. Кониський О. Лист до [Франка І.Я.] від 28. III. 1885 р. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3, Оп.1. – Спр.1620. – Арк. 4.
52. Граб'янка Г. „До історії української літератури”. Дослідження, ессе, полеміка. – К.: Критика, 2003. – 454 с.
53. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1884. – № 3. – С. 365.
54. Шерех Юрій [Шевельов Ю.]. Два стилі літературної критики // Слово і час. – 1992. – № 12. – С. 13.
55. Там само. – С. 10.
56. Свидницький А. Люборацькі: Сімейна хроніка / Вступна стаття О.Кониського. – К.: Друкарня П.Барського, 1901. – С. 5.
57. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1884. – № 54. – С. 1.
58. Костюк Григорій. М.Зеров, П.Филипович, М. Драй-Хмара // Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003. – 323 с.
59. З приводу смерті О.Я.Кониського // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 13. – Ч. 2. – С. 47.
60. Бернштейн М.Д. Українська літературна критика 50-70-х років XIX ст. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 137.

ЧЕРНІГІВСЬКІ КОЗАКИ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У кінці XVIII – на початку ХІХ століть переважну частину державних селян Малоросійської губернії складали козаки, які володіли своїми землями по праву особистої власності, що затвердилася за ними в період Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. і в повоєнний час [1]. Тоді козаки заселяли землі шляхом вільного займу. З розвитком феодалізації норми звичаєвого права поступово почали витіснятися з практики. Наказами 1739 р. та 1763 р. право вільно розпоряджатися спадковими козацькими землями обмежувалося. Козацькі землі почали розглядати як вотчинні. У наказі 1763 р. зазначалося: “Наказано, про непродаж козаками своїх земель, з яких вони службу відправляють, поступати обов’язково за положенням, якого 16 глави в 50 пункті надруковано: козакам своїх вотчинних земель нікому не продавати”. У 1783 р. був виданий Сенатський наказ, що забороняв вільний перехід з одного стану в інший, та наказ Військової Колегії про розформування українських козацьких полків. Замість них формувалися десять регулярних карабінерних полків з малоросійських козаків, які утримувалися за рахунок зборів оброчних платежів. У грудні 1797 р. на чернігівських козаків було розповсюджено наказ від 6 жовтня 1795 р. про поставку рекрутів по три чоловіки від 500 ревізьких душ. З часом обмеження відмінялися [2].

Під час правління Павла І українська судочинна система була частково реставрована, що посилювало претензії шукачів козацтва на основі Литовського статуту (як діючий кодекс був скасований в 1840-х рр.). Згідно з імперськими законами, існував статут, котрий обмежував розгляд такої справи, як визнання козацького статусу; у Литовському статуті таких положень не існувало. У липні 1803 р. Сенат підтвердив, що, згідно з місцевим законодавством, «шукачі козацтва» не підлягають під обмеження вищезгаданого статуту. Стривожений цим рішенням губернатор А.В. Куракін доповідав, що «целыми селениями поднялся (народ. – Авт.) на подачу просьбъ объ отъисканіи казачества, и многие изъ нихъ вообразили, что подав просьбу, можно уже и не слушаться помещиков». Сенат відреагував негайно і видав щодо шукачів козацтва чіткі інструкції. За грудневим (1803 р.) указом право на реєстрацію розповсюджувалося лише на тих, хто міг підтвердити, що 1782 р. він був виборним козаком (підпомічників тепер вважали селянами) [3]. Таким чином, відновити козацький статус могли лише ті, хто втратив його з певних причин після скасування автономії. Це значно спростило процедуру й водночас зменшило кількість можливих претендентів. Тепер козаками мала можливість стати дуже обмежена кількість осіб, і практично доступ до козацького стану був закритий.

Хоча імперська влада вирішила питання належності до козацького стану, значніші труднощі вона мала з визначенням місця козаків в імперському устрої. Традиційно вони діяли як нерегулярні війська, що захищали порубіжні землі. Чернігівщина, однак, вже не була порубіжжям, а являла собою заселений і глибокий тил імперії. Отже, численні нерегулярні війська не відігравали тут значної ролі, а лише створювали сприятливі умови для соціальної напруги й неспокою. Інтеграція козаків у невійськову структуру гальмувалася через відсутність відповідної соціальної групи в самій імперії. Сільське населення країни майже повсюдно складалося із поміщиків, кріпаків або ж державних селян. Відхилення від цієї моделі створювало труднощі й непорозуміння і, наскільки це було можливим, його уникали. Єдиним дієвим заходом уряду для пом’якшення козацької проблеми стало заохочення виправданої часом еміграції [4] на порубіжні землі, де козаки могли здійснювати свою традиційну роль. За указом від 28 червня 1803 р. їм дозволялося переселятися на Південь та в інші малозаселені регіони [5, с. 714]. Спокунені обіцянками землі та «козацького способу життя» переселенці хлинули з Чернігівщини та інших регіонів України до Чорноморського козацького коша на Кубані. З 1803 по 1809 рр. загальна кількість чоловіків, що виїхали на Кубань, становила 22 206 осіб; між 1820–1825 рр. вона зросла до 25 620, а в 1845 – 1850 рр.

становила 8 500 чоловік. Враховуючи те, що до цієї статистики потрапляли лише дорослі чоловіки, еміграція першої половини XIX ст. була, напевне, набагато більшою – понад 100 тис. осіб. Проте це вирішило проблему лише наполовину. Якщо завдяки еміграції вдалося переселити найзавзятіших, незадоволених і охочих до землі козаків, то нічого не вдалося вдіяти з тією більшістю, що залишилася у Чернігівській і Полтавській губерніях [6, с. 529].

Малоросійські козаки відрізнялися від державних селян деякими правами: мали право володіти землею, займатись торгівлею і винокурінням, тримати найманих робітників і відбудувати військову повинність окремо від інших категорій селян. Козакам вдалося зберегти своє право на землеволодіння і необмежений продаж алкогольних напоїв [7]. З 1803 р. їм було дозволено вільно оперувати землями: закладати, передавати в спадок, дрібнити тощо. На думку уряду, зміцнення приватної власності на землю мало поліпшити економічне становище козаків, яке помітно погіршилося до цього часу, і послужити, привчаючи їх до родинної залежності, корінним тлумаченням необхідної в кожній державі громадянської покори. Козаки дуже активно почали використовувати цей дозвіл, що призвело до швидкого скорочення їх землеволодінь. Як і державні селяни, вони перебували під тим самим управлінням і так само розподіляли між собою громадські видатки. У лютому 1812 р. малоросійських козаків зрівняли у виконанні повинностей з державними селянами, які мешкали в одній із ними губернії [8, с. 91].

Після вторгнення Наполеона в Росію було поновлено 15 малоросійських козацьких полків, що значно покращило позиції козаків Чернігівщини. Оскільки вони постачали до війська людську силу та забезпечували утримання тих полків, їх звільнили від військового призову та різних податків. Із середини 1812 р. малоросійських козаків звільнили від сплати оброчних платежів, і вони протягом восьми років мали платити 3 крб. податків та оброк 2 крб. за право винокуріння. До козацьких повинностей продовжували належати: земські, на утримання доріг, натуральні та мирські. У 1816 р., після розпуску організованих у 1812 р. козацьких полків, малоросійських козаків з метою застереження їх незадоволення звільнили від рекрутчини і оброку 6 крб. Але це полегшення тривало недовго. З серпня 1818 р. малоросійських козаків знову почали призивати до регулярної армії, а з грудня 1819 р. скасували звільнення від податків [9, с. 410]. У 1820 р. був поновлений оброчний оклад. Оброк встановлювався в розмірі 6 крб. на рік, без 2 крб. надбавок, що були обов'язкові для державних селян. Нарешті в 1824 р. козаків Чернігівщини прирівняли в окладі до державних селян. І до 1827 р. вони вносили оброчні платежі з надбавкою. Разом з тим козацькій громаді надали право замість поставки рекрутів вносити до державної скарбниці 2 тис. крб., а в 1827 р. малоросійським козакам було дозволено наймати замість себе до рекрутів бажаних [10].

Загалом у 1820-х рр. становище малоросійських козаків погіршилося ще більше, бо під сумнів почало ставитися їхнє право володіти землею. Попри сенатське підтвердження 1803 р., міністерство фінансів поставило питання про законність повного володіння козаками своєю землею. Справу передали до Державної ради, яка 14 квітня 1823 р. постановила, що козаки володіють землею на персональних засадах – подібно до шляхти, і що козацьке землеволодіння не має нічого спільного з володінням землею державними селянами. Проти цього рішення виступив міністр фінансів граф Дмитро Олександрович Гур'єв, який твердив, що козацькі землі – це звичайні спільні або державні землі. На доказ цього він посилався на прийняті раніше закони, що забороняли козакам продавати землі, і на той факт, що малоросійські козаки, як і державні селяни, повинні були сплачувати державі «оброк». Отже, твердив Гур'єв, міністерство фінансів повинно взяти козацькі землі під свій повний контроль. Зусилля міністра фінансів блокував поборник козацьких прав малоросійський генерал-губернатор князь Микола Григорович Рєпнін. У меморандумі Сенату він подав докладну історію козацьких прав і спростував усі закиди Гур'єва. Генерал-губернатор вказував, що козаки завжди володіли своєю землею і що оброк, який вони сплачували, був державним податком, а не рентою за користування державними землями. Рєпнін пояснював, що колишні заборони на продаж козацьких земель були запроваджені з метою запобігти зубожінню малоросійських козаків, особливо, коли до продажу земель їх змушувала старшина. Стверджуючи, що клас вільних господарів збагатить імперію, Рєпнін просив, аби усі обмеження на козацькі землеволодіння, переміщення та права на торгівлю й промислове виробництво були

скасовані. Через це в 1828 р. тимчасово було введено заборону продавати чи закладати землі, які перебували у володінні малоросійських козаків [11]. Польське повстання 1830 р. надало малоросійському генерал-губернатору можливість продемонструвати, що імперія все ще потребує військової вправності козаків. Коли кампанія проти поляків захлинулася, Рєпнін запропонував знову, як це вже було 1812 р., ввести в дію українських козаків. У меморандумі царю Миколі I генерал-губернатор посилався на неприязнь козаків до поляків, їх відданість цареві та імперії, їхні можливості зібратися, не гаючи часу. Імператор, якому набридла некомпетентність його штабу, віддав розпорядження про мобілізацію малоросійських козаків. Було сформовано вісім козацьких полків кінноти по 1200 осіб у кожному, а поміщиків зобов'язано оплатити їх озброєння [12, с. 108]. Однак, коли козаки підготувалися до виступу, польське повстання було розгромлене, і козацькі загони, в яких уже відпала потреба, розпустили. Засвідчивши лояльність малоросійських козаків і той факт, що вони ще можуть бути корисними, генерал-губернатор Рєпнін запропонував царю Миколі I, щоб козаків повернули до їхнього «колишнього військового статусу». Він підготував проект, за яким не тільки відновлювалися військові формування, але й дозволялася обмежена форма козацького самоврядування. У наступних листах до царя Рєпнін намагався здобути підтримку для свого проекту тим, що вихваляв козаків, які сторіччями служили за «віру, царя й Русь» [13, с. 128].

Микола I передав плани малоросійського генерал-губернатора у спеціальний комітет, який мав вивчити козацьку проблему. 13 квітня 1832 р. комітет оголосив, що «для блага Империи, сохраняющей целость и могущественное величие свое под благотворною сенью Самодержавия, не должны быть терпимы в оных отдельные части, или федеральные соединения провинций на особых правах» [14, с. 128]. Імперська влада повсякчас прагнула унітарної Росії. У 1831 р. вийшов наказ, який на майбутнє ніяких актів щодо продажу чи закладу козацьких земель ні дворянам, ні козакам, згідно з рішенням міністра фінансів, ні в якому разі здійснювати не дозволяв. Але через подальше погіршення економічного становища малоросійських козаків, зростання недоїмок та малу кількість землі уряд змушений був послабити обмеження в їх землеволодінні. Козаків Чернігівської губернії було зрівняно в правах з однодворцями. Їм було дозволено продавати землю представникам свого стану. А в подяку за службу вони були звільнені від оброку до підрахування кількості земель, якими володіли. Хоча відновлення козацької автономії було неможливе, цар Микола I, задоволений діями козаків, виявив бажання подарувати їм якісь привілеї. 25 червня 1832 р. він видав указ про козацькі землі, податки і рекрутів. Землі навечно передавалися козакам та їхнім нащадкам. Це свідчило про те, що козаки мали право продавати своє майно тільки іншим козакам, однак їм дозволялося викуповувати маєтки у шляхти й різночинців і вже цю землю продавати кому завгодно. Указ гарантував збереження цілого ряду місцевих судових норм і козацьке право продажу спиртних напоїв. Податок, який накладався на козаків, приблизно дорівнював податковій від державних селян (за винятком земельної ренти), тоді як квота набору до війська становила п'ять чоловік від однієї тисячі, а служба обмежувалася 15 роками [15, с. 398].

Однак князь Рєпнін вважав ці заходи недостатніми і неодноразово звертався з проханнями про створення окремого департаменту з козацьких справ. Його зусилля не були даремними: 17 січня 1834 р. була створена Головна господарська контора для малоросійських козаків (Главная хозяйственная контора для малороссийских казаков) [16, с. 46]. Вона займалася справами козацьких землеволодінь, оподаткування, призову до війська та еміграції. На місцевому рівні малоросійські козаки мали можливість навіть обирати деяких чиновників контори. Отже, передбачалося, що буде створений спеціальний чиновницький апарат, який захищатиме козаків від утисків з боку поміщиків і контрольованої ними місцевої адміністрації, але контора проіснувала недовго. Відразу після створення у 1837 р. міністерства державного майна (министерства государственных имуществ) малоросійських козаків перевели під його юрисдикцію. Під владою цього міністерства вони залишалися до 1860 рр. [17, с. 18].

У 1835 році приймається указ «О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство», за бунчуковими та військовими товаришами були визнані дворянські права. Головна маса козацтва, не отримавши дворянських прав, створила окремий стан, який зайняв місце між дворянством і

селянством. Козаки зберегли певні привілеї, які були закріплені в Зводі законів Російської імперії. Головним їх завоюванням стало те, що вони залишалися особисто вільними. Публічно-правові обмеження не регламентувались так жорстко, як у інших категорій сільського населення. Але збереження визначених за малоросійськими козаками привілеїв не мало великого значення для визначення їх юридичного статусу як непривілейованого стану. З 1835 р. посилювалися санкції держави у відношенні до козаків-боржників із застосуванням продажу їх особистого майна, хліба, худоби, віддачі боржників до приватних власників “в роботи”, а також до рекрутів. Майнове зубожіння змусило частину малоросійських козаків йти в найми до поміщиків, виконувати на них різні повинності, відбувати панщину, але оскільки вони не були кріпаками, то мали можливість у будь-яку мить покинути пана. Ніщо не могло зупинити економічній занепад козаків: ні скупі поступки з боку Миколи I, ні перетрушування місцевої адміністрації. Він мав своє коріння у двох взаємозв'язаних проблемах: зростанні населення та занепаді козацьких господарств. Незважаючи на постійну еміграцію, козацьке населення Чернігівської й Полтавської губерній постійно збільшувалося. За даними перепису 1782 р., у Малоросійській губернії проживало 428442 козаки чоловічої статі. У 1819 р. у Малоросії мешкало 450365, у 1837 – 1839 рр. – 533778, у 1851 р. – 549198, у 1860 р. – 595989 козаків. В 1813 р. у Чернігівській губернії проживало 234090 державних селян, з яких 166 396 душ належали до малоросійських козаків. А вже в 1850 р. на Чернігівщині перебувало 199 168 козаків (29,52 % всього чоловічого населення губернії), державних селян загалом було 306 706 душ [18].

Під час переведення малоросійських козаків до міністерства державного майна наприкінці 30-х років податок з них становив 10 крб. 80 коп., з державних селян – 13 крб. Як стан, що платив подушне, козаки надавали державі рекрутів, а в кризових ситуаціях мали створювати спеціальні формування – козацькі полки. Землі козаків повинні були назавжди залишатися козацькими, тобто такими, що примушують власника до виконання певних обов'язків. Виняток становили тільки ті власники, землі яких перебували в черезпосмужному володінні. Щоб уникнути цього, дозволялося обмінювати козацькі землі на поміщицькі та різночинські за згодою казенної палати чи губернатора. Але й цей виняток, продиктований бажанням скоротити недоїмки, пізніше (1858 р.) був обмежений. Малоросійським козакам дозволялося продавати землі особам некозацького стану лише у випадку знищення черезпосмужного володіння, однак купча здійснювалась на таких умовах: коли ділянка козацької землі розташовувалась між землями власників з іншого стану; коли продавець мав у іншому місці необхідну для забезпечення як засобу існування його з сім'єю, так і сумлінної сплати податків і відправлення повинностей, землю в кількості п'яти десятин вигідної землі на сімейство, чи коли він мав можливість на гроші, які отримав від продажу, придбати собі землі, рівносильні тим, які продаються, чи коли ділянка, яка продається, незначна і має не більше трьох десятин. Подібні обмеження не лише звели до мінімуму можливість малоросійських козаків продавати спадкові землі, а також зберігали в недоторканості увесь земельний фонд. Землеволодіння не збільшувалися, тому козаки змушені були ділити свою землю на все менші й менші клаптики, багато з них залишалось взагалі без землі. В 1839 р., коли малоросійські козаки відійшли під юрисдикцію міністерства державного майна, безземельних було 39 тис. сімей (105 тис. козаків чоловічої статі) [19, с. 25]. Тільки козаки Чернігівської губернії в 1839-1859 рр. продали 4 000 десятин землі представникам свого стану. Деякі, отримавши свідоцтва для від'їзду на заробітки, подалися до панських маєтків або в найми до інших козаків, інші емігрували до Новоросії, киргизького степу, на Дон, Кавказ, Крим.

Зміна юрисдикції над козаками на користь міністерства державного майна мала проте один далекосяжний наслідок. Вона перекреслила всі питання особливого козацького статусу. Хоча малоросійські козаки зберігали всі привілеї, отримані 1832 і 1834 рр., вони залишалися під юрисдикцією установи, що займалася передусім державними селянами. Більше не приховувалось, що для імперської влади козаки були всього-на-всього групою державних селян. Це не було новиною, бо ще в 1802 р. проголошувалося в указі Сенату [20, с. 712]. Від часу скасування автономії до 1830-х рр. імперський уряд все ще вагався у виборі цілей і політики щодо козаків Малоросії. З одного боку, він прагнув зменшити кількість козаків й обернути їх на покірних державних селян. З іншого – існувала думка, що будь-яке подальше ослаблення

козацького стану буде передчасним, оскільки його «войовничий дух» могла ще в разі потреби використати імперія. Крім того, між центральною та місцевою адміністраціями з приводу козацької політики досить часто виникали суперечки. Місцева адміністрація, як правило, захищала залишки козацьких прав і просувала або підтримувала різноманітні проекти відновлення козацьких військових загонів. Центральна адміністрація зі свого боку часто мала наміри обмежити ці права і поводитися досить обережно, коли мова йшла про формування військових загонів малоросійських козаків.

З метою збільшення кількості землі на душу населення в 1839 році уряд вирішив розпочати переселення державних селян на вільні землі імперії. Відповідно до цього рішення протягом 1839 – 1859 рр. було переселено 15 тис. козаків та державних селян, в результаті чого уряд вивільнив 3362 десятини казенних земель та 3740 десятин козацьких. Спеціальним наказом від 1839 р. малоросійські козаки отримали дозвіл поступати до навчальних закладів на загальних умовах для людей податного стану, отримуючи при цьому від суспільства свідоцтва на звільнення. Козаки Чернігівської губернії користувалися юридично оформленим правом вільного винокуріння з платою податків. У 1842 р. вони почали платити щорічно 3 крб. подушного податку, 1 крб. за право винокуріння і 6 крб. так званих оброчних з ревізької душі. У судових громадянських справах козаки користувалися своїми судами, і тільки в 1843 р. на них були розповсюджені загальні правила судочинства Росії. Накази 1844, 1845 і 1859 рр., пояснюючи права малоросійських козаків, вже чітко проводили межу між землями спадковими і придбаними на основі царських наказів. Ці землі дозволялося продавати та передавати у спадок тільки рівним собі, а землі, придбані за кріпостями в інших станів, мали право вільного обігу в операціях з купівлі-продажу без будь-яких обмежень [21, с. 659].

Протягом першої половини XIX ст. поміщики домагалися від Сенату прийняття акта, який би зрівняв рядове козацтво з кріпаками. Тільки за 1854 р. у Чернігівській губернії відбулося 12 випадків захоплення поміщиками земель козаків, але останнім вдалося відстояти свої права та привілеї [22]. Вони перетворилися на стан вільних землевласників, які не мали ніяких особливих повинностей, крім загальних державних та земських. Землі їх переходили від батька до сина в спадок. Недоторканність козацької землі захищалася на рівні з угіддями казни, а відчуження з козацького стану обмежувалося 861 – 863 статтями IX тому статуту про майновий стан (вид. 1857 р.) і наказом урядового Сенату № 53622. Російський уряд мав право вимагати служби від козака лише в тому випадку, коли він володів земельною ділянкою. Тому частина малоросійських козаків, прагнучи звільнитися від військової служби, продавала свої землі поміщикам за «кружку горілки». Продовжуючи вважати себе вільними людьми, козаки майже не відрізнялися від державних селян – ні з точки зору адміністративного підпорядкування, ні своїм достатком. Із скасуванням панщини, внаслідок чого державні селяни отримали землю, ця ледь помітна відмінність ще більше згладилася. Таким чином, через 60 – 80 років після ліквідації Гетьманщини малоросійські козаки перетворилися у спеціальну групу державних селян й інтегрувалися в імперську соціальну структуру. У такому вигляді малоросійське козацтво як окремий стан проіснувало до 1917 року [23].

Джерела та література, примітки:

1. Пиріг П.В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К., 1993.
2. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини у другій половині XVII ст. – К., 1998.
3. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – Випуск 3. – С. 106-110.
4. Полное собрание законов Российской империи I (ПСЗ I). – Т. 21. – № 15 724; Т. 22. – № 15 928. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. Лаппо-Данилевский А. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России. – СПб., 1905.
5. Стороженко Н. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 462– 464.
6. Пиріг П.В. Переселенський рух на Чернігівщині в середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 26 – 27. – С. 140 – 146.
7. Пиріг П.В. Чернігівщина і Слобожанщина: із історії зв'язків у середині XVII століття // Матеріали Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої

конференції. – Суми, 1994. – Частина I. – Історія. – С. 50-54. Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзинковського // Богдан Хмельницький і його доба. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Великого Гетьмана 24-25 жовтня 1995 р. – К., 1996. – С. 252 – 257.

5. ПСЗ. – № 20823. – 28 июня 1803 год – Т. 27. – С. 714.

6. Щербина Ф. Колонизация Кубанской области // Киевская старина.— 1883. – № 7. – С. 529 – 545.

7. Пиріг П.В. Торговля спиртними напоями на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С.9–19. Право на виробництво і продаж алкогольних напоїв було знову підтверджено 1791 і 1811 рр. Див.: ПСЗ. – № 16981. – 7 августа 1791 года – Т. 23. – С. 246–247; № 24832. – 26 октября 1811 год – Т. 31. – С. 880 – 881. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 163. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 23 – 31, 150 – 163.

8. Лазанська Т.І. Основні групи, чисельність та територіальне розміщення державних селян Лівобережної України в першій половині XIX ст. // Історичні Дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип. 8. До питання про розвиток капіталістичних відносин у господарстві державних селян Лівобережної України в 30-50 рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1985. – № 9. – С. 91.

9. ПСЗ. – № 27505. – 25 августа 1818 года – Т. 36. – С. 410.

10. Вислобоков К.А. Собрание малороссийских прав, 1807 г. – К., 1993.

11. ПСЗ I. – Т.23. - № 17 393; Т.29. - № 22 615. Меморандум генерал-губернатора Репніна царю Миколі 1831 р. був опублікований: Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1863. – Т. 1. – С. 176-191.

12. Павловский И. Малороссийские казацкие полки в борьбе с поляками в 1831 году. // Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии. – 1910. – Т. 7. – С. 108 – 114.

13. Стороженко Н. К истории малороссийских казаков... – С. 128.

14. Там же.

15. ПСЗ. – 2-е изд. – № 5458. – 25 июля 1832 года – Т. 7. – С. 398-402.

16. ПСЗ. – 2-е изд. – № 6727. – 17 января 1834 года – Т. 9. – С. 46-52.

17. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837–1887. – Ч. 2. – СПб., 1888. – С. 18.

18. Відомості за 1782 р. знаходимо в Стороженка: Стороженко Н. К истории малороссийских казаков... // КС.— 1897.— № 4.— С. 155. За 1819 р.— з доповідної записки генерал-губернатора Репніна: Краткая записка о малороссийских казаках.— С. 128. За 1837—1839 рр. див.: Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837 — 1887.— Ч. 2.— С. 18. За 1851 і 1860 рр.— з: Материалы государственных имуществ.— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 188-189. Центральний державний військово-історичний архів у м. Москва. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 2 243. – Арк. 2, 13, 35, 75, 91. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 17.

19. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні.— К., 1959.— С. 25.

20. ПСЗ.— № 20823.— 28 июня 1803 года — Т. 27.— С. 712-715.

21. Полное собрание законов Российской империи II. – Т. XVII. – № 12 – С. 659.

22. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 47. – Арк. 553 – 556. О рассмотрении споров за землю между казаками и помещиками.

23. ПСЗ I. – Т. - № 24 999, № 25 3000. ПСЗ I. – Т. 13. - № 1 1189; - Т. 17. - № 12659; - Т. 25. № 18 676. ПСЗ I. – Т. 16. - № 11 926. ПСЗ I. – Т. 27. - № 20 823. ПСЗ II. – Т. 3. - № 2 447. ПСЗ II. – Т. 3. - № 4 371. ПСЗ II. – Т. 7. - № 5 457.

Володимир Гаврилов

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ: 1943-1953

(За матеріалами областей Північного Лівобережжя України)

Ставлення держави до людей, які потребують турботи і опіки, за будь-якої доби характеризує рівень її економічного розвитку і, зрештою, є показником соціальної зрілості суспільства. У визначений період переважна більшість населення особливо гостро відчувала потребу в соціальному захисті з боку держави з огляду на катастрофічні наслідки війни. Село в цьому відношенні потребувало ще більшої уваги, оскільки на

нього покладався переважний тягар регенерації зруйнованої економіки. Але тривалий час сільські жителі не мали належної системи соціального забезпечення. На пенсію жити було дуже складно. Так, пенсія інвалідові Великої Вітчизняної становила 60 крб., громадянської війни – 37,5 крб., а інвалідові імперіалістичної війни – 13,5 крб. Зовсім жалюгідною була пенсія за інвалідність, набуту в таборах, – 10 крб¹.

Відсутність спеціальних історичних праць із заявленої проблематики зумовлює як наукову, так і практичну актуальність даної розвідки. Інтерес радянської історіографії стосовно селянства визначався переважно економічними питаннями відновлення та розвитку сільського господарства. Значно менше уваги приділялося проблемам підвищення матеріального добробуту та соціального становища селян. Водночас переважна більшість досліджень носила відповідне ідеологічне навантаження. У роботах радянського періоду підкреслюється економічне зростання і покращення добробуту селян у процесі відбудови. Хоча соціальні аспекти життя села поступово стають на порядку денному актуальніше, загальноісторичні підходи до вивчення історії селянства не змінюються.

Важливих аспектів життя післявоєнного села торкається тритомна “Історія народного господарства УРСР”². Поряд з економічними проблемами значна увага тут приділяється і соціальним. Разом з тим ряд тверджень, особливо щодо соціального забезпечення селян, викликає заперечення, що і спробуємо аргументовано довести, спираючись на матеріали архівних джерел. Висновки, зроблені у згаданій роботі, були типовими для більшості праць радянського періоду.

Здобуття Україною незалежності дало можливість для утвердження нових підходів до вивчення становища сільського господарства та населення сіл післявоєнної доби. Були започатковані нові напрямки досліджень аграрної та соціальної історії. Змінилися акценти досліджень у бік гуманізації.

Війна та окупація значно погіршили становище дітей – однієї з малозахищених суспільних груп. Його вивченню присвячена робота О.В.Шеремети³. Соціальні питання, пов’язані з облаштуванням демобілізованих солдат, їхніх родин, висвітлюються у праці В.К.Барана та В.М.Даниленка⁴. На абсолютному безправ’ї селян, неможливості вільно пересуватися в адміністративних межах наголошують автори статті про радянську паспортну систему Т.В. Вронська та С.В. Кульчицький⁵.

Зважаючи на величезні демографічні втрати внаслідок війни, 8 липня 1944 р. Верховною Радою СРСР було видано постанову “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства”. За цією постановою, державна допомога призначалася з народження третьої дитини. Передбачалася виплата одноразової допомоги, а також щомісячних виплат у залежності від черговості народженої дитини⁶. Щомісячна допомога починала виплачуватися з другого року після народження дитини і тривала до досягнення нею п’ятирічного віку. Мати, яка отримувала щомісячну допомогу, при народженні наступної дитини отримувала допомогу і на неї, і на раніше народжену. Допомога призначалася матері незалежно від батьківства її дітей. Враховувалися навіть всиновлені діти та діти чоловіка не старші за 12 років. Не враховувалися померлі діти та діти, батьки яких були іноземними підданими. У випадку смерті матері допомога призначалася батькові. Виплати припинялись у випадку смерті дитини, на яку була призначена допомога, або у випадку смерті будь-якої дитини, якщо живими залишалось менше двох.

Постановою також передбачалась допомога одиноким матерям. Вона виплачувалась до досягнення дитиною 13-річного віку. Щомісячні виплати на дитину становили 100 карбованців, але загальна сума не могла перевищувати 300 крб. Після народження третьої дитини така мати відповідно до постанови могла отримувати допомогу по багатодітності. Виплата матері-одиначці припинялася при вступі нею до шлюбу.

Допомога призначалася районними або міськими виконкомками за заявою матері. На кожну дитину виписувалась книжка на п’ять років і матері одна книжка на всіх дітей строком на чотири роки. Виплата грошей проводилась у сільрадах.

Постанова також передбачала збільшення відпустки за вагітністю та після народження дитини з 63 до 77 днів: 35 днів до пологів та 42 після. Якщо пологи проходили з ускладненням або народжувалась двійня, післяпологова відпустка збільшувалась до 56 календарних днів. Починаючи з четвертого місяця вагітності вагітні не могли бути

залучені на позаурочні роботи, а з шостого місяця і по четвертий місяць після пологів включно було передбачено видачу додаткового продуктового пайка — 800 г тваринного масла, 600 г цукру, 1,2 кг крупів, 12 літрів молока на місяць. Працюючим за наймом або члену кустарно-промислового кооперативу при народженні дитини мала бути сплачена одноразова допомога в розмірі 120 крб. і допомога на годування — 90 крб. на місяць, якщо заробітна платня батьків не перевищувала 90 крб⁷.

За постановою, на 50% зменшувалася плата за дитсадок, якщо при трьох дітях заробітна плата батьків не перевищувала 400 крб., при чотирьох дітях — не вище 50 крб., а якщо більше п'яти — незалежно від розміру зарплатні. На виконання указу від 8 липня 1944 р. по Чернігівській області було виплачено державної допомоги 2022 тис. крб. 1182 матерям. За січень 1945 р. 426 матерям було виплачено 440 тис. крб⁸.

Специфічною формою соціального забезпечення були фонди допомоги сім'ям інвалідів та загиблих воїнів. Вони створювалися з державних та колгоспних коштів із залученням вкладів окремих громадян та трудових колективів. Державною допомогою користувались інваліди Великої Вітчизняної війни та родини загиблих військовослужбовців. Але тут знову стикаємося з диференційованим підходом до міста і села. Так, пенсія на одного непрацездатного становила в місті 50 крб., у селі — 40, на двох — 70 та 58 крб., на трьох і більше — 90 та 72 крб. відповідно⁹. Але в сільській місцевості справа допомоги інвалідам була перекладена на колгоспи, які з об'єктивних причин не могли забезпечити належне виконання постанови від 23 лютого 1944 р. «Про працевлаштування, виробниче навчання, та матеріально-побутове обслуговування інвалідів Великої Вітчизняної війни». В інформації про виконання даної постанови на Чернігівщині прямо зазначено, що «партійними та радянськими керівними органами в районах та містах області не приділяється належного значення цій важливій справі, ця робота цілком передоручена органам соціального забезпечення, тоді як останні в багатьох випадках укомплектовані слабо, а часто зовсім непридатними кадрами». Через це доволі частими були випадки спроб «влаштувати» на роботу зовсім непрацездатних і скарги функціонерів в офіційних звітах на те, що «самі інваліди уникають роботи, яку їм пропонують, пояснюючи це станом свого здоров'я, необхідністю часу для відпочинку»¹⁰.

На 1 квітня 1944 р. в Чернігівській області було взято на облік 1887 інвалідів, з них I групи — 66 чоловік, II групи — 990, та III групи 831 чоловік¹¹. Було працевлаштовано 558 чоловік, з яких 289 - II та 269 чоловік III групи, а також розпочато набір на курси рахівників для 42 інвалідів. Окрім того, 156 чоловік було рекомендовано на керівну партійну, радянську та господарську роботу.

Для інвалідів, які втратили родичів або були самотніми, в с.Будьонівці Коропського району Чернігівської області було організовано будинок інвалідів на 150 місць, при якому створили виробничу майстерню. Але не обійшлося і без недоліків. У самому Чернігові для інвалідів не було відкрито їдальні та магазину закритого типу, а в районах — жодної майстерні по ремонту взуття та одягу, як це передбачалося річним планом.

За звітом Чернігівського обкому компартії про виконання постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи поліпшення роботи радянських органів та місцевих партійних організацій по наданню допомоги сім'ям військовослужбовців», в області нараховувалось 248589 сімей військовослужбовців. З них лише 94014 отримували допомогу та 18299 - пенсії¹². Було відмовлено у виплаті допомоги 133733 сім'ям та у виплаті пенсій - 2692. На 1 жовтня 1944 р. було виплачено 72772 085 крб. допомоги та 8232289 крб., пенсій. На той же час заборгованість по виплаті допомоги становила 86819 крб. по пенсіях — 28748 крб.¹³ Також неправильно були нараховані суми і відповідно недоплачено 13760 крб. в Новгород-Сіверському, 29210 крб. в Гремяцькому та інших районах області. Крім того, перевірка правильності надання пільг показала, що не було надано пільги 402 сім'ям.

Аналогічною була ситуація і в Сумській області. Там на 1 жовтня 1944 р. на обліку перебувало 215760 сімей військовослужбовців. Згідно з діючими законами з них лише 92536 сімей отримували державну допомогу та 1629 — пенсії. За 10 місяців 1944 р. їм було виплачено 51523 716 крб. допомоги та 13902689 крб. пенсій.

З метою поліпшення матеріально-побутових умов сімей фронтовиків у всіх районах мали бути створені грошові, промислові та продовольчі фонди. З цього питання в Сумській області було проведено 1657 зборів у колгоспах, підприємствах, установах, на яких роз'яснювали державну політику в справі забезпечення родин

військовослужбовців. Внаслідок проведеної роботи колгоспники більшості районів відрахували до фонду допомоги родинам фронтників частину вироблених трудоднів, колгоспи позапланово засіяли 7066 га землі. Крім того, було зібрано 1657 719 крб., 1717 тонн зерна, 26428 ц картоплі, 2812 пар взуття, 5345 метрів полотна.

Отже, бачимо, що подібні заходи були одним з елементів органічно притаманних системі методів вирішення проблем – забрати в одних і дати іншим. А в органах соціального забезпечення частими були випадки нечуйного ставлення до родин загиблих фронтників. “... Скорее бы война кончилась, а то надоела такая жизнь. У меня в семье 3 героя, а внимания нет никакого. Справка присланная тобой бесполезна, облагают всеми налогами и пособия ни откуда никакого. За смерть погибшего Яши подавала заявление, так оно лежит уже 3 месяца в себе”, — так писала до сина в армію жителька села Басівка Миропільського району Сумської області Н.Ф.Горобченко¹⁴. (*Мову та стилістику листа збережено*).

Фактично соціальне забезпечення тих категорій населення, які мали на це право, в селах покладавалось переважним чином на колгоспи та місцеві бюджети, а права на отримання державної пенсії по старості колгоспники не мали аж до 1966 р. У визначений нами час її отримували лише голови колгоспів, спеціалісти сільського господарства, які направлялися до села з міста, дещо пізніше – спеціалісти та механізатори, котрі після реорганізації МТС перейшли в колгоспи.

Доволі складною проблемою після визволення була проблема надання допомоги дітям військовослужбовців й тим, які втратили батьківську опіку. Виявлення, взяття на облік і розподіл у відповідні дитячі заклади безпритульних дітей здійснювалося через заклади освіти, охорони здоров'я та органи внутрішніх справ¹⁵. На кінець 1943 р. у Чернігівській області було виявлено 5493 дитини-сироти та 8145 напівсиріт¹⁶. Для порівняння зазначимо, що до війни в області діяло вісім дитячих будинків, в яких виховувалось 1135 дітей. Планова місткість дитячих будинків у 1944 р. становила 1800 чол.

На 1 червня 1944 р. в Чернігівській області було зареєстровано 7782 дитини-сироти та 126 543, батьки яких перебували в діючій армії. Було взято на опіку лише 849 дітей, що становило всього 10,9%¹⁷. Зовсім мізерною була кількість усиновлених — 69 дітей, або 0,9 % від кількості зареєстрованих сиріт¹⁸. Практично за рік було виділено лише 150 безкоштовних путівок для дітей-сиріт. Також була видана матеріальна допомога сиротам одягом та взуттям у кількості 4576 екземплярів, у дитячі будинки було виділено 1470 предметів одягу та 1100 метрів тканин¹⁹.

У дитячих будинках Сумської області могло бути розміщено 1 950 дітей, Чернігівської — 900. На 1944 р. дитячі будинки Сумської області розташовувались в Охтирці, Лебедині, Тростянці, Путивлі, Кролевці, С. Буді, Гребенюках, Глухові, Конотопі, Сумах, Ромнах. Аналогічні заклади Чернігівської області були у Ніжині, Бахмачі, Городні, Н.-Сіверському, Острі, Семенівці, Н. Басані. Крім того, в системі закладів по боротьбі з дитячою безпритульністю у Сумській області існували 2 приймальники-розподільники – в Сумах та Конотопі, кожен на 50 чол. У Чернігівській області вони також перебували на вузлових залізничних станціях – Чернігові на 75 чол., Ніжині та Бахмачі – кожен на 50 чол²⁰. Перевірка Ніжинського спецдитбудинку у березні 1944 р. з контингентом на 200 дітей показала, що умови утримання там були задовільними. Харчами дитбудинку був забезпечений на 10 днів. Дітей щотижня мили та перевдягали, всі були забезпечені одягом і взуттям, але вкрай сутужно було з матрацами, ковдрами, подушками²¹. Діаметрально протилежною була картина у Городнянському дитячому будинку. Тут до хронічних нестач твердого та м'якого інвентаря додалася безгосподарність адміністрації будинку. Подарований одяг зовсім не обліковувався і зберігався у непридатному для цього приміщенні. На момент перевірки м'ясо в стравах подавалося напівсирим, санітарний контроль за приготуванням їжі та зберіганням продуктів не здійснювався. Жодній дитині не було зроблено профілактичних щеплень²². Гостро критикувала таке становище в дитячому будинку районна газета “Вперед”²³. У Новгород-Сіверському дитячому будинку на 18 жовтня 1944 р. було лише 36 ліжок та столів, стільців, м'яких меблів не було зовсім. Для забезпечення наявного контингенту не вистачало 66 ліжок, 21 ковдри, 21 подушки, 66 тумбочок. Дитбудинку був зовсім не готовий до зими. Вікна другого поверху були не заклені, подвійних рам не було взагалі, паливо не завезене, а його наявного залишку

було на два дні. Більша частина приміщень дитячого будинку в с.Черешеньки Коропського району використовувалася пунктом “Заготзерно” для зберігання збіжжя, а житлові приміщення та засоби опалення в них після війни не ремонтувались²⁴. За 1944 р. до дитячих будинків області було передано 1354 пальт, 1063 пар взуття, 14130 м мануфактури, 2714 пар калош, 1086 шарфів, 559 ковдр, 400 пар валянок. Підсобні господарства дитячих будинків були в межах 3–15 га, мали 1–3 корови, 1–2 коней, 2–11 свиней. При всіх будинках були кравецькі майстерні.

Уже через рік на обліку перебували 8492 дитини-сироти. 789 з них були влаштовані в дитячі будинки наркомату освіти, 102 перебували в спецбудинках НКВС, 3 757 перебували на патронаті, над 2225 була оформлена опіка та 183 дитини було усиновлено²⁵. Разом з тим відзначалось, що “недокомплект контингентів дитячих будинків полягає в тому, що діти-сироти, які повинні бути до них направлені, працювали в сільському господарстві”²⁶. У 1945 р. в Україні діяв 441 дитячий будинок із загальним контингентом 44305 дітей²⁷.

На 1 січня 1946 р. 1171 дитина була відправлена до дитячих будинків, 1475 дітей перебували на опіці та 4807 на патронаті²⁸. З часом спостерігається зменшення кількості офіційно зареєстрованих сиріт. У 1947 р. на обліку вже перебувало 6874 сироти, з них 3 900 шкільного віку. На цей час патронатом було охоплено 2 800 дітей, опікою – 904, жили у родичів 2242 дитини, самостійно – 742 і 186 були усиновлені²⁹. Акти обстеження матеріально-побутових умов сиріт, напівсиріт та патронованих дітей показують, що практично всі вони мали потребу в продуктах харчування, одязі, взутті, паливі³⁰. У 1947 р. спостерігаємо сплеск виявлення безпритульних та бездоглядних дітей. Так лише за перше півріччя у Сумській області було виявлено 753 такі дитини. За друге дещо менше, але також багато – 512. 43,1% з них було повернуто батькам³¹. У цей час було виявлено багато дітей дистрофіків. У Краснопільському районі було виявлено 983 такі дитини, Великописарівському 963, але “загальна робота у цьому напрямку організована дуже погано,” — відзначає акт перевірки прокуратури³².

На середину 1948 р. 74 дитини було усиновлено та 6 556 були на патронаті та охоплені опікою³³. Сиротам було надано допомогу грошима в сумі 27648 крб., взуттям – 3304 пари, тканиною – 1 492 м, зерном – 116,69 ц, картоплею – 550,4 ц, паливом – 1 789 м³.

Для того, щоб проблема дітей-сиріт не стояла так гостро, в Сумській області 469 чоловік було відправлено до ремісничих училищ, 414 до суворовських училищ, до дитячих будинків – 929 чоловік. Обстеження органами держконтролю в січні 1949 р. побутових умов патронованих дітей Олишівського району виявило незадовільну ситуацію. Так, патроновані діти с.Красилівка гостро потребували одягу та взуття, у багатьох будинках було холодно, а в січні колгосп зовсім не видав їм продуктів³⁴.

Перше повоєнне десятиліття характеризувалось значною кількістю виявлених безпритульних дітей. Частина з них набула цього статусу з часів війни, втративши близьких та рідних, частина втікала з інтернатів чи навчальних закладів, інші полишали домівки чи тимчасові помешкання в пошуках кращого життя. За 9 місяців 1953 р. до дитячих приймальників-розподільників Міністерства юстиції УРСР надійшло 15588 безпритульних дітей. З них 2989 прибули з інших союзних республік, решта проживала на території УРСР. 7519 пішли з родини через поганий нагляд, 1187 через жорстоке поводження, 1361 - з родин, що потрапили в скруту, 996 втекли з місць влаштування, 1188 - з дитячих будинків, невлаштовані діти становили 2686 чол.

Закінчення воєнних дій з гітлерівською Німеччиною зумовило проведення демобілізації з лав Червоної армії. XII сесія Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р. ухвалила постанову про демобілізацію старших вікових груп особового складу. Вже на кінець 1945 р. до областей Північного Лівобережжя прибуло понад 100 тис. колишніх солдатів³⁵.

Господарство цих областей, яке, зазнавши значних демографічних втрат, потребувало величезної кількості робочих рук. Тож не дивно, що частка працевлаштованих тут колишніх солдатів становила 97,1 %³⁶. Переважна більшість з них, оскільки згадані області були сільськогосподарськими, повернулася на село (85 %). Як правило, колишні фронтовики ставали до роботи в колгоспах. Але траплялися випадки, коли вони намагалися виявити незгоду з існуючими порядками на селі. Так, у с.Куликівка Топчіївського району Чернігівської області кілька демобілізованих після місячного відпочинку у відповідь на вказівку сільського керівництва вийти на роботу

в колгоспі заявили: “Дайте по гектару городу — тоді будемо працювати”³⁷. Серед головних причин непрацевлаштування, як відзначалось в доповідній з Сум до ЦК КП(б)У, були або інвалідність, або принципове небажання працювати в колгоспах³⁸. Але були випадки, коли демобілізовані відмовлялися виходити на роботу, мотивуючи це тим, що їм “вистачить на 10 років привезеного з Німеччини”³⁹.

Справі облаштування демобілізованих спочатку надавали серйозного значення. По Сумській області було відремонтовано 2500 будинків, побудовано 320 будинків, видано 20 тис. м³ лісоматеріалів, надано позик на загальну суму 1608 тис. крб., видано 622 голови худоби, 8788 м³ дров, продовольчу допомогу отримали 28780 чол., одяг та взуття - 12 370 чол., грошова допомога становила 120 тис. крб.⁴⁰ Та, незважаючи на це, лише у п'яťох районах, що найбільше постраждали від окупації: Зноб-Новгородському, С.-Будському, Шостківському, Краснопільському та Хотенському було виявлено 6270 родин демобілізованих, які проживали в землянках⁴¹.

У той же час влада намагалася навести лад у системі соціального забезпечення родин військовослужбовців. Постанова бюро Чернігівського обласного комітету партії від 23 червня 1945 р. зобов'язала завідуючого відділом держзабезпечення Клименка вжити заходів до повного обстеження родин військовослужбовців, які потребували допомоги, а також посилити роботу по проведенню місячника створення фондів для їхнього забезпечення⁴². Результати місячника були непоганими. Було зібрано 1618982 крб. грошей, 100 ц масла, 460 ц картоплі, 650 ц зерна, 127300 шт. яєць, 267 кг жирів⁴³. Крім того, через цей фонд було надано допомогу в забезпеченні великою рогатою худобою 507 господарств, поросятами – 556, птицею – 1989.

На 1 жовтня 1945 р. у Чернігівській області було зареєстровано 260829 родин військовослужбовців та 45 тис. загиблих фронтовиків. З них регулярно отримували допомогу 75826 родин, пенсії — 27996⁴⁴. Додатково разова матеріальна допомога була надана на той час 5695 сім'ям. Її середній розмір становив 223,7 крб. на родину. Зерном отримали допомогу 28 185 родин, у середньому по 21,5 кг., картоплею - 11 761 родина – по 107 кг., молоком - 1 213 родини – по 15 літрів, яйцями - 1029 родин – по 20 шт. та 5578 родин - до 1 кг жири⁴⁵. Крім того, було надано допомогу в будівництві 2882 будинків та придбанні будматеріалів для 2632 родин. 33750 родинам було завезено паливо. Вивіз будматеріалів та палива гальмувався браком транспорту. Розраховувати доводилось лише на живу тяглову силу, як правило, в зимовий період, коли менше роботи в колгоспі. Так, у Ріпкинському районі Чернігівської області з виділених в 1945 р. 10 471 м³ будівельного лісу на лютий 1946 р. через транспортні проблеми було вивезено лише 1 500 м³. Через згадані причини в Іваницькому районі Чернігівської області із 118 хат, запланованих для ремонту в 1945 р., було відремонтовано лише 12. Колгоспники Чернігівського району до фонду допомоги в січні–лютому 1945 р. відрахували 59988 трудоднів, а також зібрали 51338 крб. грошима, 1 530 ц картоплі, 683 ц зерна, 128 овочів, 22 кг жирів⁴⁶. Разом з тим цензура виявила багато листів до військовослужбовців зі скаргами на погане матеріальне становище і відсутність допомоги влади⁴⁷.

У результаті обстеження матеріально-побутових умов всіх демобілізованих та сімей військовослужбовців старших вікових груп виявилось, що 135 родин потребують житла, 152 – корів, 1168 – хліба, 628 – одягу⁴⁸. У робочих документах райвиконкомів того часу майже типовою є фраза “відмітити незадовільну роботу по задоволенню матеріально-побутових потреб родин демобілізованих і інвалідів Вітчизняної війни і особливо родин загиблих на фронтах”⁴⁹.

Для тих фронтовиків, які не мали певної спеціальності, були організовані різноманітні курси: в Прилуцькому районі при Линовицькому цукровому комбінаті працювали тримісячні курси водіїв, в Іванківському радгоспі цього ж району були створені курси трактористів. Демобілізація військовослужбовців старших вікових груп із збройних сил викликала потік до військових частин листів, довідок, запитів від населення, виконкомів, рад з проханням відпустки для солдат під приводом родинних обставин. Ці довідки адресувались на ім'я командира частини, але надходили безпосередньо в солдатських листах та посылках, отже, приховати їх командування не могло. Але оскільки одночасно у відпустку можна було відправляти не більше 1 % особового складу, “в зв'язку з цим у солдат з'являються нездорові настрої, що додатково підігриваються новими довідками і викликами”⁵⁰. Так писав до М.Хрушова командир 726 стрілецького полку полковник Саксеев. Для прикладу він наводить довідку

Смолинської сільради Олишівського району Чернігівської області, де містилось прохання відпустити солдата Цибульського Олександра Петровича додому для надання допомоги своїм братам-сиротам, відремонтувати будинок, який зараз непридатний для проживання, підготувати до зими господарство. “За його родиною необхідно піклуватися йому самому”, – сказано в листі з села. Командира обурила така заява і він зазначає, що голова сільради не пише, яку допомогу надав він сам, а лише розписується в своїй бездіяльності. Така ситуація, коли сільради не надавали практичної допомоги сім'ям військовослужбовців, не сприяла зміцненню морального стану солдатів.

Поява великої кількості фронтовиків та негаразди соціально-економічного характеру напружували також і криміногенну ситуацію. За неповними даними, протягом 1946 р. демобілізовані військовослужбовці скоїли 518 кримінальних злочинів⁵¹. Як зазначалося у доповідній на ім'я Д.Коротченка, лише за 3-й квартал було зареєстровано і доведено винуватих демобілізованих по 80 вбивствах і пограбуваннях, 105 крадіжках, 48 інших злочинах⁵².

Поряд з тим у 1946 р. спостерігається зменшення кількості працевлаштувань фронтовиків. У Сумській області таких значилося 1 903 чол., у Чернігівській - 2 630⁵³.

До кінця 1946 р. в Україну повернулося 1,8 млн. колишніх воїнів⁵⁴. До областей Північного Лівобережжя прибуло понад 200 тис. фронтовиків старших вікових груп, зокрема до Сумської 102 982 чол., до Чернігівської — 100 431 чол.⁵⁵. Переважна більшість з них почала працювати в різних галузях народного господарства, головним чином в сільському господарстві. Так, із прибулих до Сумської області 67,5 тис. стали працювати в колгоспах.

У той же час досить складною проблемою було соціальне забезпечення інвалідів війни. У 1945 р., скажімо, в Чернігівській області на обліку перебувало 23 586 інвалідів. З них переважна більшість працювала – 19155 чол., що становило 81%⁵⁶. На 96 % в Чернігівській області були забезпечені роботою інваліди третьої групи, на 79,6 % в Сумській, що становило відповідно 3-є та 15-є місця в загальноукраїнському показнику⁵⁷. Поряд з тим потребували термінового лікування 6 611 інвалідів Чернігівської області: 1811 чол. – хірургічного, 1315 – фізіотерапевтичного, 782 – ортопедичного, 24 – психоневрологічного, 2302 – санаторно-курортного, але отримали допомогу по лінії соціального забезпечення і охорони здоров'я 604 чол. та 332 чол. – санаторно-курортне лікування. Ще більшої кількості інвалідів було необхідне госпітальне лікування в Сумській області – 8 761 чол.⁵⁸.

На 1946 р. потребували протезування 52 445 чол., з них повторного – 4 993 чол. За той рік забезпеченість протезами ніг становила 68 %, рук – 36 %, ортопедичним взуттям – 88 %, корсетами – 67%⁵⁹. Строк експлуатації протезів становив два роки, ортопедичного взуття – один рік. Протезна промисловість практично не випускала робочих протезів рук і пристроїв до них. Єдиний на весь Радянський Союз Київський мотоциклетний завод випускав на всю країну 2 тис. мотоколясок на рік. Для України виділялося 800, що забезпечувало попит на 16%⁶⁰.

У 1947 р. в черзі на отримання протезів стояли 3123 інваліди Сумської області й 1298 Чернігівської. Щодо Сумщини, то ця кількість дещо зменшилась у 1948 р. – 3048 чол., але значно зросла на Чернігівщині – 2127 чол.⁶¹

Лише в 1949 р. вдалося повністю забезпечити протезами інвалідів війни та праці і подальше виробництво організувати з урахуванням амортизаційного строку експлуатації⁶².

Працевлаштовувати інвалідів намагалися таким чином, щоб по можливості дати їм роботу, яка б відповідала висновку комісії ЛТЕК, та щоб рівень зарплатні був не нижчим, ніж до призову в армію. На селі це зробити було вкрай важко, а часто й зовсім неможливо. Але траплялися випадки, коли люди, навіть з тяжкими формами інвалідності працювали зі значним перевиконанням норм. У Менському районі інвалід Микола Негрій, не маючи обох кінцівок рук, на оранці в колгоспі при нормі 0,50 га в день виорював 0,60 га, в Ніжинському районі Д.Приходько, втративши обидві ноги, пройшов курси ветеринарних фельдшерів і працював ветеринаром у колгоспі⁶³.

Загальну схему розподілу працевлаштованих за галузями господарства можна побачити зі статистики 1946 р. Знову ж таки наголосимо, що переважну кількість інвалідів становили селяни – в сільському господарстві знайшли собі робочі місця 62,3 % інвалідів, 10,7% працювали в промисловості, 1,8 % – в кооперації інвалідів, 20,6 % – на

партійній, радянській, керівній господарській роботі, 4,4 % навчалися⁶⁴. Тут же зазначимо, що з працевлаштованих у сільському господарстві переважна більшість була задіяна на рядових роботах – 87,7% і лише 12,3% на керівних посадах⁶⁵. Разом з тим непоодинокими були випадки направлення інвалідів на важкі роботи, що неодноразово критикувалось у районній пресі⁶⁶.

У системі соціального забезпечення УРСР на 1 січня 1947 р. перебувало на обліку 3640046 людиносімей. З них отримували пенсії:

- 1 – інваліди Вітчизняної війни – 507130;
- 2 – інваліди праці та інших воєн – 5095894;
- 3 – персональні пенсіонери – 5372;
- 4 – персональні пенсіонери місцевого значення – 3380;
- 5 – родини військовослужбовців – 1187 946.

Середня пенсія інваліду Вітчизняної війни становила 145 крб., інваліду праці - 132 крб., родині військовослужбовця – 105 крб., персональному пенсіонеру - 394 крб.⁶⁷ Виплата пенсій інвалідам військової служби в Червоній Армії, інвалідам громадянської та імперіалістичної воєн, колишнім червоногвардійцям та червоним партизанам, а також членам їхніх родин проходила згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР №86/162 від 31 січня 1937 р. та ст. 15 постанови РНК СРСР від 16 липня 1940 р. №1269.

На 1946 р. система соціального забезпечення мала в своєму підпорядкуванні 128 спеціалізованих закладів для інвалідів (включно і дітей-інвалідів), людей похилого віку, але цієї кількості суттєво не вистачало. Так, у Чернігівській області на обліку перебувало 635 інвалідів Вітчизняної війни, хворих та відкрити форму туберкульозу, з них 309 потребували термінового санаторно-курортного лікування, але для цієї категорії виділялося лише 20 путівок. Навіть персональне клопотання першого секретаря обкому партії не змінило ситуацію на краще⁶⁸.

На систему соціального забезпечення наклали відбиток обставини голоду 1946-1947 рр. Лише за першу половину 1947 р. до Міністерства соціального захисту надійшло 12 964 заяви та скарги – на 47,4 % більше, ніж за аналогічний період 1946 р. Самі урядовці таку ситуацію пояснювали в першу чергу важкими матеріальними умовами “в зв’язку з посухою 1946 р.”. За характером заяви та скарги розподілялись таким чином: пенсійні питання – 5 056 (46,7%), матеріальна допомога – 2191 (16,9%), протезування – 1286 (9,9%), визначення групи інвалідності – 820 (6,3%), лікування – 443 (3,4%), працевлаштування та навчання – 406 (3,1%), пільги – 133 (1,0%), інші питання – 1 629 (12,7%)⁶⁹.

1946 р. позначився також початком відновлення колгоспних кас взаємодопомоги. За рік було створено 3669 кас, що становило 14 % до кількості колгоспів. Їхній бюджет формувався переважно за рахунок 2- відсоткових натуральних відрахувань від валового збору врожаю. Але, зважаючи на голодний рік, а звідси відсутність або мізерність відрахувань, за той рік вони досягли лише 1,1 % довоєнних доходів⁷⁰. Подальший процес відновлення колгоспних кас проходив досить мляво, оскільки на 1 січня 1949 р. по Україні вони були створені тільки в 53 % колгоспів. Відносно високими в цьому відношенні можна вважати лише показники Сумської області, де їх було відновлено 85 %. Повністю вдалося відновити роботу кас взаємодопомоги в Білопільському, Краснопільському, Зноб-Новгородському та Конопотському районах. Чернігівщина мала показник 55 %. Накопичення кас в грошовому вимірі становили 906 тис. крб. в Сумській області та 741 тис. крб. - в Чернігівській. У 1948 р. колгоспкеси Сумщини видали на утримання сиріт 125 тис. крб., надали допомогу родинам загиблих на 102 тис. крб., самотнім, похилого віку колгоспникам - на 84 тис. крб⁷¹.

Але навіть на 1953 р. колгоспні каси взаємодопомоги працювали малоефективно. Про це можна зрозуміти висновок зі скарг, які надходили до райвиконкомів. Так, А.Ф.Веремій з Тупичівського району писала, що на війні в неї загинули чоловік та син, житла немає, райвідділ соціального забезпечення за загиблих пенсії не видає, оскільки на той час вона була працездатною, а зараз право на пенсію втратила, і, крім того, ніякої допомоги їй не надала і колгоспна каса взаємодопомоги, бо створена лише на папері⁷².

З 1947 р. дещо змінилась чисельність контингенту закладів соцзабезу. Збільшилась частка інвалідів Вітчизняної війни до 529 629 чол., але зменшилась інвалідів праці — до 428 927 чол. Було виділено окрему групу інвалідів імперіалістичної та громадянської воєн, їхня кількість становила 16706 чол. Сім’ї загиблих становили 2215070 чол.

Персональних пенсіонерів нараховувалось 6766 чол.⁷³

Також за той рік на 10 % знизилася кількість інвалідів II групи. Але це не був результат лікування. Зниження було досягнуто завдяки новим вимогам ЛТЕК та переведенням у категорію здорових 62,5 тис. чол. Міністр соціального забезпечення Ф.Ананченко в листі до М. Хрущова писав, що цим була досягнута економія 160,8 млн. крб. У цьому ж листі міністр наголошує на важливості продовження подібної практики і необхідності вийти на показники “передових областей” – до 20-22 %. “Ми передбачаємо зниження II групи інвалідів Вітчизняної війни на 8%, праці на 15% і пересування в категорію здорових понад 39 тис. Цей захід зекономить державних коштів до 120 млн. крб. за рік”⁷⁴.

Така практика була продовжена і в наступному році. З 1 січня 1948 р. по 1 січня 1949 р. кількість інвалідів Вітчизняної війни зменшилась на 76224 чол., з них: I групи – 621, II групи – 50487, III групи – 25116, і становила 413949 чол.⁷⁵. Але незважаючи на це, питома вага II групи по рядовому та сержантському складу зросла на 2,3% та 3,4% в Сумській, Чернігівській та ряді інших областей. Після цих заходів кількість інвалідів I групи в Сумській та Чернігівській областях становила відповідно 481 та 464 чоловіки, II групи - 3712 та 3824, III групи - 14664 та 12743 чол.⁷⁶

За 1949 р. спостерігається зниження числа зайнятих працею інвалідів. Це пояснюється низькими заробітками та скасуванням обмежень у виплаті пенсій інвалідам III групи.

У цей час на адресу обласного відділу державного забезпечення надходили постійні скарги на роботу районних відділів та сільрад. Найбільше їх було щодо неправильного та несвочасного призначення допомоги та пільг.

Велика кількість скарг в 1949 та 1950 рр., надходила від інвалідів Вітчизняної війни III групи, що проживали в сільській місцевості, але працювали робітниками та службовцями. Такі особи не мали права користуватися пільгами по податках і поставках сільськогосподарської продукції і, крім того, на підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. №3772 їм було повністю припинено виплату пенсій.

У 1950 р. за померлих інвалідів отримували пенсії 30007 дітей та 8983 чол. дорослих. Крім цього, 1609260 дітей та 582368 чол. дорослих отримували пенсії за законом від 1940 р. за загиблих годувальників⁷⁷. У Сумській області членів родин померлих годувальників нараховувалось 16817, у Чернігівській – 12153⁷⁸.

На 1 січня 1951 р. на обліку перебувало інвалідів I гр. 12580 чол. (3,1%), II гр. – 85436 чол. (21,3%), III гр. 301439 чол. (75%). У четвертому кварталі 1951 р. були визнані здоровими 2 648 інвалідів. У той же час 2897 чол., що пройшли ЛТЕК вперше, були визнані інвалідами. Зросла питома вага інвалідів II гр. по рядовому й сержантському складу від 0,2% до 12,4 % по різних областях. На 1 січня 1952 р. працювало і навчалось 378486 інвалідів – 94,7 %. Серед них інвалідів рядового і сержантського складу було працевлаштовано 333292 чол. (94,8%), інвалідів офіцерського складу – 45194 (94,8%)⁷⁹.

У 1952 р. на стаціонарному лікуванні в лікарнях та Чернігівському обласному госпіталі перебувало 1 053 інваліди, 482 інваліди були направлені на санаторно-курортне лікування. У цьому році було використано на протезування 1 219 тис. крб. Всі інваліди, що мали потребу в протезах, були ними забезпечені. В області діяли 7 будинків для інвалідів, в яких проживало 745 підопічних. У листопаді 1952 р. почав функціонувати новий будинок інвалідів на 50 чол. в с.Вишеньки Коропського району.

У Сумській області на 30 квітня 1953 р. було працевлаштовано 91,2% інвалідів війни рядового і сержантського складу та 63,9% інвалідів праці.

Станом на 1 січня 1953 р. у Чернігівській області перебувало на обліку і працювало інвалідів Вітчизняної війни та Червоної армії: I гр. – 741, з них працювало 342, або 46,1%, II гр. – 5 010, з них працювало 4 823 (96,3%), III гр. – 12 972, працювало 12 930 (99,7%). З 628 непрацюючих інвалідів Вітчизняної війни 563 не могли працювати за станом здоров'я та 65 чол. могли бути працевлаштовані⁸⁰.

Інваліди Вітчизняної війни були зайняті на таких роботах:

- 1 – за підвищеною кваліфікацією порівняно з довоєнною – 6 076 (33%);
- 2 – на довоєнних роботах з попередньою кваліфікацією – 11 351 (62%);
- 3 – некваліфікована, низькооплачувана робота – 668 чол. (3,6%).

Крім того, в Чернігівській області було працевлаштовано 74% інвалідів праці.

Низький рівень соціального забезпечення позначався на досить високих показниках (лише офіційних) кількості затриманих органами внутрішніх справ за волоцюжництво та жебрацтво. За це у другій половині 1951 р. було затримано 16 700 чол., за 1952 р. –

21128 чол., за першу половину 1953 р. – 10 662 чол. Переважно більшість з них становили чоловіки – 74%, решта 26% – жінки. Із затриманих в 1953 р. працездатні становили 1692 чол., інваліди Вітчизняної війни – 2700, інваліди праці – 2954, втікачі з будинків інвалідів – 149 чол. За віковою структурою особи старші 60 років склали 4831 чол., неповнолітні – 564. Із затриманих професійні жебраки становили 904 чол., потрапили в тимчасову скруту – 2145 (20%), хворі, літні, що не стояли на державному забезпеченні, – 3877 (38%), погано матеріально забезпечені – 2835 (28%)⁸¹.

За даними органів міліції, стосовно затриманих за волоцюжництво та жебрацтво 10 662 чол. за перше півріччя 1953 р. були вжиті такі заходи: притягнуто до відповідальності за указом від 23 липня 1951 р. 7 чол., притягнуто до відповідальності за ст. 80 Кримінального кодексу УРСР 360 чол., взято підписок про невийзд 3 377, взято підписок про припинення жебрацтва 4 080, передано до органів соцзабезпечення для направлення до будинків інвалідів та на працевлаштування 2 254 чол., передано до органів опіки 757 чол. Показово, що понад 50% затриманих не мали документів⁸². Логічно припустити, що переважна більшість з них була вихідцями з села, які покинули місця постійного проживання без дозволу, а отже, і без документів.

Таким чином, система соціального забезпечення не зазнала кардинальних змін між довоєнним і післявоєнним часом, хоча післявоєнні реалії об'єктивно вимагали радикальних змін. Суттєвим недоліком існуючої системи соціального забезпечення була відсутність права для колгоспників на отримання державної пенсії по старості. У досліджуваний час у селах її отримували тільки голови колгоспів, спеціалісти сільського господарства, спеціалісти та механізатори МТС. Не зазнала змін система пенсійного забезпечення інвалідів Першої світової та громадянської воєн.

Залишився різний підхід до забезпечення інвалідів, членів родин загиблих, які мешкали у сільській місцевості і в містах. Визначальним чинником тут була наявність чи відсутність сільськогосподарського виробництва. Різниця у сумах становила від однієї третини до половини виплат людям однакових категорій.

У своїх головних положеннях система пенсійного забезпечення склалася ще до Другої світової війни. Вона мала б бути суттєво скоригована з урахуванням нових реалій – появою нових великих соціально незахищених контингентів, якими повинна опікуватись держава. Це – значна кількість інвалідів війни та праці всіх трьох груп, дітей-сиріт та напівсиріт, родин загиблих годувальників. Крім того, суттєвого перегляду вимагали стабільні розміри соціальних виплат, що не відповідали мінімальним потребам людей. Велика група інвалідів потребувала протезування, але існуючі заводи не задовольняли зростаючого попиту.

Створення системи дитячих будинків у перші повоєнні роки відставало від потреб часу. Забезпечення їхньої діяльності було покладено на місцеві бюджети зі значним компонентом самозабезпечення. Велику групу також становили діти-сироти поза межами дитячих будинків, що проживали у родичів, знайомих, самостійно. Акти обстеження матеріально-побутових умов сиріт, напівсиріт та патронуваних дітей показують, що практично всі вони мали потребу в продуктах харчування, одязі, взутті, паливі.

Абсолютно не виправдовувала себе практика перекладення функцій соціального забезпечення на сільські структури. Післявоєнні колгоспи через значне зниження виробничих можливостей, а також надмірних натуральних мобілізацій з боку держави не могли якісно функціонувати в ролі закладів соціальної інфраструктури. Разом з іншими негараздами така ситуація вела до певної соціальної напруги і знаходила вихід у волоцюжництві, дитячій безпритульності, постійних скаргах до органів влади.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.448. — Арк.92.
2. Історія народного господарства УРСР.— У 3-х т., 4-х кн.— Т.3.— Кн.1.— К.,85.—С.276.
3. Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946-1950 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).— Випуск 3.— Київ, Рідний край, 1998.— С 70.
4. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) – К., 1999. — С.27.
5. Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система.— УІЖ.— 1999.—№2.—

С.33.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.776.— Арк. 2.
7. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.776.— Арк. 13.
8. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.6. — Арк.5.
9. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.3111.— Арк. 103.
10. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1018.— Арк. 2.
11. Там само.
12. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1017.— Арк. 41.
13. Там само.
14. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1839.— Арк. 127.
15. Шеремета О.В.До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946-1950 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).— Випуск 3.— Київ, Рідний край, 1998.— С 70.
16. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.15.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України).— Ф.2.— Оп. 7.— Спр.147.— Арк. 112., ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1017.— Арк. 112.
18. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1017.— Арк. 43.
19. Там само.
20. ЦДАГО України.— Ф.2.— Оп. 7.— Спр.1547.— Арк. 84.
21. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.2.
22. Там само. — Арк.32.
23. Вперед.— 1944.— №23.— 24 травня.
24. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.86.
25. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 25.
26. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.116.
27. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.6. — Арк.13.
28. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1509. — Арк.65.
29. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 341.
30. ДАЧО. — Ф.Р.2634. — Оп.7. — Спр.47. — Арк.2.
31. ДАСО. — Ф.Р.3486. — Оп.1. — Спр.30. — Арк.37.
32. ДАСО. — Ф.Р.3486. — Оп.1. — Спр.48. — Арк.14.
33. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.304. — Арк.3.
34. ДАЧО. — Ф.Р.2634. — Оп.7. — Спр.66. — Арк.13.
35. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3507.— Арк. 3.
36. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3069.— Арк. 1.
37. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 20.
38. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4888.— Арк. 216.
39. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 12.
40. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 349.
41. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1839.— Арк. 147.
42. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1804.— Арк. 2.
43. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 24.
44. Там само.— Арк. 23.
45. Там само.
46. Придеснянський колгоспник.—1945.—№8.— 16 лютого.
47. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1839.— Арк. 74, там само.— Спр.1021.— С.32, там само.— Спр.1842.— С.32.
48. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 10.
49. ДАЧО. — Ф.Р.2881. — Оп.2. — Спр.24. — Арк.72.
50. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3069.— Арк. 8.
51. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 2.
52. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3069.— Арк. 13.
53. Там само.— Арк. 15.
54. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С.27.
55. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 404,432.
56. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 2.
57. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.2816.— Арк. 36.
58. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3064.— Арк. 23.
59. Там само.— Арк. 37.
60. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5736.— Арк. 14.
61. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5474.— Арк. 50.
62. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5181.— Арк. 96.

63. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 3.
 64. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3064.— Арк. 30.
 65. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5736.— Арк. 38.
 66. Правда Прилуччини.— 1946.— №16.— 14 лютого.
 67. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 40.
 68. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5181.— Арк. 84.
 69. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4892.— Арк. 231.
 70. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 45.
 71. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5736.— Арк. 59.
 72. ДАЧО. — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.107. — Арк.15.
 73. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4892.— Арк. 201.
 74. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5181.— Арк. 3.
 75. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5992.— Арк. 3., ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.
 23.— Спр.5736.— Арк. 1.
 76. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5992.— Арк. 7.
 77. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.1193.— Арк. 28.
 78. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5992.— Арк. 14.
 79. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.1193.— Арк. 36.
 80. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.3111.— Арк. 3.
 81. Там само.— Арк. 86, 92.
 82. Там само.— Арк. 104.

